

Knuffelkoe en Polderpieper

Over de spanning tussen de productieve en consumptieve functie van het platteland

Hogeschool

Larenstein

Knuffelkoe en Polderpieper

Over de spanning tussen de productieve en consumptieve functie
van het platteland

Peter Veldhorst
Auke Vogelzang
Annelies Wind

Afstudeeropdracht
Amersfoort, juni 2005

Foto's omslag: J. Verschoore en A. Wind

De foto's en illustraties in dit rapport zijn gemaakt door de auteurs of met toestemming van de rechthebbende gebruikt.

VOORWOORD

Als afstudeeropdracht kregen wij de kans om bij de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) te onderzoeken wat de landbouw in Nederland voor toekomst heeft. Nu het onderzoek is afgerond hopen wij een waardevolle bijdrage te leveren aan de totstandkoming van het advies 'Gezinsbedrijf versus Megabedrijf'. De RLG zal dat advies in 2005 aan de minister voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit aanbieden. Samen met andere adviezen gebruikt het ministerie dat RLG-advies om de Landbouwvisie te schrijven. Onze bedrijfsbezoeken en gesprekken met onderzoekers leverden de RLG waardevolle informatie op. Net als de door ons verzamelde literatuur. Wij hopen op die manier naast dit rapport een goede bijdrage te hebben geleverd aan het werk van de RLG.

De afstand tussen de burger en de boer is groot. De burger krijgt daardoor een beeld van de landbouw dat geen recht doet aan de werkelijkheid. Dit hebben wij aan de lijve ondervonden. Bij dit onderzoek kwamen wij namelijk al snel bij het onderwerp schaalvergroting uit. De gevolgen daarvan voor het landschap dachten wij wel te kunnen raden. Met eigen ogen hebben wij gezien wat de gevolgen van megabedrijven werkelijk zijn. Megabedrijven blijken het landschap te kunnen versterken. Ook hebben we gezinsbedrijven bezocht en gezien hoe die hun bijdrage leveren aan het platteland. We hebben gekeken van Groningen tot Zeeland via de Veluwe en de Peel. Elk gebied heeft haar eigen kwaliteiten die benut kunnen worden. Er zijn kansen voor de landbouw in Nederland!

Wij bedanken de medewerkers van de RLG voor de gelegenheid die zij ons boden om voor een half jaar mee te werken bij een onafhankelijke adviesraad. Het was leerzaam om van dichtbij mee te maken hoe advies wordt gegeven aan Regering en Staten-Generaal. Onze bijzondere dank gaat uit naar Paul Levelink die ons als projectleider van de RLG heeft begeleid en Lubbert Hakvoort die ons vanuit Hogeschool Larenstein heeft ondersteund. Paul en Lubbert hebben ons scherp gehouden en ervoor gezorgd dat ons het doel van de opdracht helder voor ogen bleef. Met dit onderzoek wordt onze studie en een mooie periode op Hogeschool Larenstein waardevol afgesloten.

Amersfoort, juni 2005

Peter Veldhorst
Auke Vogelzang
Annelies Wind

INHOUD

Samenvatting	8	
1	Inleiding	11
2	Landbouw in Nederland	13
2.1	Trends en ontwikkelingen	13
2.2	Gezinsbedrijf versus megabedrijf	16
2.3	Conclusie	17
3	Duurzaamheid	19
3.1	People	19
3.2	Planet	20
3.3	Profit	21
3.4	Duurzame landbouw	22
3.5	Conclusie	23
4	De scenario's	25
4.1	Scenario 1: huidig beleid doorzetten	25
4.1.1	Uitgangspunten	25
4.1.2	Beschrijving van het scenario	25
4.1.3	Conclusie	28
4.2	Scenario 2: de economie bepaalt de ontwikkelingen	28
4.2.1	Uitgangspunten	28
4.2.2	Beschrijving van het scenario	28
4.2.3	Conclusie	31
4.3	Scenario 3: het landschap bepaalt de ontwikkelingen	32
4.3.1	Uitgangspunten	32
4.3.2	Beschrijving van het scenario	32
4.3.3	Conclusie	35
4.4	De scenario's getoetst aan duurzaamheid	35
5	Visie	39
5.1	Productie en consumptie in 2015	39
5.2	Hoe te komen tot deze visie?	40
5.3	Megabedrijven in 2015	42
6	Aanbevelingen	43
Bronnen en verantwoording	45	

Bijlagen

I	Tijdschema en taakverdeling
II	Kwaliteitsaspecten

LIJST VAN ILLUSTRATIES

- Figuur 1: Groei reëel landbouwinkomen per vte in Nederland
- Figuur 2: Modulatiepercentages
- Figuur 3: Aantal grote boerenbedrijven
- Figuur 4: Megamelkveebedrijf Vrebamelkvee B.V. Vredepeel
- Figuur 5: Duurzaamheid
- Figuur 6: Verbondenheid op het platteland
- Figuur 7: Landinrichting
- Figuur 8: Kwaliteitenmatrix
- Figuur 9: Boeren naar leeftijd
- Figuur 10: Landelijk gebied als productieruimte
- Figuur 11: Landelijk gebied als consumptieruimte
- Figuur 12: Kwaliteitenmatrix met uitkomsten van de drie scenario's
- Figuur 13: Wonen in het landelijk gebied
- Figuur 14: Logisch bodemgebruik op zandgronden
- Figuur 15: Voor- en nadelen van megabedrijven
- Figuur 16: Grootschalige biologische rundveehouderij

LIJST VAN AFKORTINGEN

BTW	Belasting Toegevoegde Waarde
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
DLO	Dienst Landbouwkundig Onderzoek
EHS	Ecologische Hoofdstructuur
EU	Europese Unie
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid
KU	Katholieke Universiteit
LEI	Landbouw Economisch Instituut
LTO	Land- en Tuinbouworganisatie
NSW	Natuurschoonwet
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
RIVM	Rijkinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
RLG	Raad voor het Landelijk Gebied
WTO	World Trade Organisation
nge	Nederlandse grootte-eenheid
vte	Voltijdequivalent

Ministeries:

EZ	Economische Zaken
LNV	Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
OC&W	Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
SZW	Sociale Zaken en Werkgelegenheid
VROM	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu
V&W	Verkeer en Waterstaat

BEGRIPPENLIJST

Burger:

De mens als inwoner van een staat met haar grondrechten.

Consument:

De mens die een bepaald product koopt en gebruikt of verbruikt.

Voltijdequivalent:

Het aantal uren dat een voltijd werknemer contractueel per week of per jaar werkt.

Nederlandse grootte-eenheid (nge):

De nge is een economische maatstaf, gebaseerd op de opbrengsten minus toegerekende kosten. Elke nge staat voor € 1.400,- aan saldo. Met de nge kunnen dus appels en peren, maar ook bijvoorbeeld kippen en suikerbieten met elkaar worden vergeleken. De bedrijfsomvang van een land- en tuinbouwbedrijf kan worden berekend door de aantallen dieren en oppervlakten gewassen te vermenigvuldigen met de betreffende normen per diersoort en gewas en het geheel van het bedrijf op te tellen (Everdingen, van, 2005).

Landschapsonwikkelingsplan:

In een landschapsonwikkelingsplan wordt een ontwikkelingsgerichte landschapstrategie uitgewerkt op (inter)gemeentelijk niveau. Zowel gemeenten als provincies kunnen een landschapsonwikkelingsplan opstellen. In een landschapsonwikkelingsplan staan de kwaliteiten van een gebied genoemd (www.minInv.nl).

Gebiedsgericht beleid:

Gebiedsgericht beleid is gericht op het verbeteren van de kwaliteit van het landelijk gebied. Het gaat om natuur, bos, landschap, landbouw, milieu, openluchtrecreatie, water of cultuurhistorie en om wonen, werken en recreëren. Rijk, provincies, gemeenten en andere betrokkenen werken samen om alle beoogde verbeteringen in samenhang aan te pakken (www.gebiedsgerichtbeleid.nl).

SAMENVATTING

In de landbouw zien we al vele tientallen jaren een tendens in de richting van schaalvergroting. De laatste jaren heeft de vermindering van het aantal bedrijven zich versneld, terwijl het landbouwareaal nauwelijks is afgenomen. Aan het schaalvergrotingsproces van bedrijven liggen economische krachten ten grondslag: bedrijven concurreren op veel markten op kostprijs. Met name bij de grondgebonden landbouw kan deze schaalvergroting gevolgen hebben voor het landschap. Veel mensen zien dit als een bedreiging voor het platteland, temeer daar het platteland naast de productieve een consumptieve functie heeft gekregen. Productief in de zin van voedselproductie en inkomen voor de boer. Consumptief in de zin van het landelijk gebied als plek om van te genieten en als decor voor recreanten en bewoners. Terwijl de eisen die de bevolking stelt aan deze consumptieve functie toenemen, vindt vanuit de productieve functie schaalvergroting plaats.

Het is van belang dat ontwikkelingen van nu geen nadelige consequenties hebben voor volgende generaties. Het huidige beleid stuurt onvoldoende op deze duurzame ontwikkeling van het landschap. In het kader van een afstudeeropdracht voor de Raad voor het Landelijk Gebied hebben wij een visie op 2015 ontwikkeld die leidt tot een meer duurzame landbouw die de productieve en consumptieve functie van het platteland versterkt.

In deze visie bedrijven boeren in 2015 landbouw op een duurzame wijze. De landbouw voldoet aan de 3 p's van 'people, planet en profit'. Mensen voelen zich prettig in het landelijk gebied, waardevolle landschappen en cultuurhistorie blijven bewaard en de boeren verdienen op z'n minst een minimaal inkomen. Er is zowel plek voor de productieve als voor de consumptieve functie van het platteland. Productief in de zin van voedselproductie en inkomen voor de boer. Consumptief in de zin van het landelijk gebied als plek om van te genieten en als decor voor recreanten en bewoners. De angst onder Nederlanders voor megabedrijven is verdwenen. Productie van voedsel door megabedrijven vindt plaats in grootschalige gebieden, zoals het noorden van Groningen, in de Flevopolder en in zuidwest Nederland. Een kwaliteit van deze gebieden is de grootschaligheid ervan. Megabedrijven produceren op een duurzame wijze voedsel, en voorkomen meer verspreide bebouwing in de vorm van stallen, en bevorderen de openheid van grootschalige gebieden. Europese regels waarborgen het dierwelzijn. De meeste mensen accepteren dat megabedrijven minder bijdragen aan de consumptieve waarde van het landschap. Samenwerkingsverbanden maken grootschalige productie in kleinschalige gebieden mogelijk.

De consumptieve functie van de landbouw vindt hoofdzakelijk plaats in gebieden die de burger als landschappelijk waardevol ervaart, zoals Nationale landschappen. Het imago van deze gebieden biedt economische kansen voor streekproducten en recreatie. Mensen vinden het heerlijk om hier te wonen, te werken en te recreëren. Boeren gaan met zorg om met het landschap en de cultuurhistorie. Dit bepaalt immers de identiteit van het gebied, waaraan de bewoners en gebruikers hun geld verdienen en waarvan ze genieten. Nabij steden geven boeren invulling aan de consumptieve functie van het platteland, omdat in de stad veel potentiële consumenten van het platteland wonen.

Om ons land richting deze visie te sturen zijn in de studie aanbevelingen voor beleid geformuleerd. De effecten van de huidige trends en ontwikkelingen en het huidige beleid zijn vergeleken met de effecten van een puur economische sturing of landschappelijke sturing. Op basis van deze analyse zijn zowel sociaal culturele, landschappelijke en cultuurhistorische aanbevelingen geformuleerd als aanbevelingen met betrekking tot het inkomen van de boer.

Wij doen de volgende aanbevelingen:

Sociaal - culturele aanbevelingen

Gebiedsgericht beleid vergroot het draagvlak voor het beleid in en de verbondenheid met het landelijk gebied. Doordat agrariërs samen met de bewoners van het gebied de kwaliteiten bepalen vormen die kwaliteiten evenzoveel kansen en een kader waarbinnen agrarische ondernemers de ruimte krijgen om te innoveren. Wanneer de agrarische activiteit bijdraagt aan het behoud van het landschap zonder dat dit veel geld kost, leidt dit tot een versterking van de maatschappelijke acceptatie. Dit kan door het stellen van prioriteiten bij het bewaren van landschappen.

Landschappelijke aanbevelingen

De bodem kan meer gezien worden als een lokale kwaliteit en sturende factor. Dit bevordert een logisch bodemgebruik. Zo worden natte gebieden nu nog vaak ontwaterd. In veengebieden leidt dit tot oxidatie van het veen en inklinking. Het combineren van functies zoals landbouw, natuur en waterberging vergroot de samenhang en de leesbaarheid. In het landschap ziet de waarnemer dat functies op elkaar aansluiten en elkaar versterken. Uit onderzoek blijkt dat biologische landbouw een goed voorbeeld is voor het laten samenvloeien van functies.

Om ecosystemen te bewaren en te herstellen lijkt het definitief realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) noodzakelijk. Een natuurbestemming voor de gronden in de EHS is nodig, maar het volledig aankopen van de gronden voor de EHS kost de overheid op korte termijn teveel geld. Het is aan te raden dat uiteindelijke doel niet te verlaten, maar voor de korte termijn is agrarisch natuurbeheer een middel om iets te doen voor de natuur en de landbouw. Ook particulier natuurbeheer draagt bij aan behoud en herstel van ecosystemen.

Cultuurhistorische aanbevelingen

Handhaving van het huidige beleid is aan te bevelen om cultuurhistorische elementen te behouden. De subsidiemogelijkheden voor monumenten zijn voor het behoud erg belangrijk. Naast subsidie is een herbestemming voor cultuurhistorische elementen een manier om het erfgoed te behouden. Om Nationale landschappen de impuls te geven die ze nodig hebben is het aan te raden landschapssubsidies beschikbaar te stellen die gericht zijn op het betreffende Nationale landschap.

Aanbevelingen met betrekking tot het inkomen van boeren

In een economisch gezonde bedrijfstak moet het mogelijk zijn zonder financiële steun van de overheid een minimuminkomen te halen. Uiteindelijk lijkt dit voor een groot deel van de landbouw een harde maar juiste manier om als overheid afstand te nemen van de inkomenssteun. Het is aan te raden de inkomenssteun in de komende tien jaar af te bouwen, zodat boeren hierop kunnen anticiperen. De inkomenssteun tot die tijd uitkeren volgens het cross-compliance beginsel levert een bijdrage aan de leefomgeving. De mestwetgeving kan in de melkveehouderij de rem op de productie betekenen. Doordat boeren geen productsteun meer krijgen is het niet nodig nog quotum in stand te houden. De afschaffing van het quotum zou daarom plaats kunnen vinden in 2015, boeren hebben dan nog tijd om het quotum af te schrijven. Het niet meer behoeven kopen van quotum is een kostenbesparing voor boeren. Hierdoor kan de schaalvergroting die nodig is om te concurreren op de wereldmarkt doorgaan.

Door kosten en opbrengsten op dezelfde plek terecht te laten komen vindt een eerlijker verdeling plaats. Inkomsten van bouw kavels kunnen in een fonds terechtkomen waaruit de uitgaven voor landschapbehoud komen. Als het Rijk landschapssubsidies verstrekt zou het Rijk ook de inkomsten van bouw kavels moeten ontvangen waarmee het landschap

dan gecompenseerd kan worden. Dit voorkomt dat gemeenten op grond van economische motieven besluiten bouwkavels te verkopen.

Fiscale voordelen voor boeren die zich extra inzetten voor natuur- en landschapsbehoud en daarmee het imago van de agrariërs proberen te verbeteren kunnen een stimulans zijn. Door duidelijke gebiedsgerichte afspraken met bewoners en gebruikers te maken kan de overheid rechtszekerheid en rechtsgelijkheid bieden. Zo krijgen boeren de gewenste ontwikkelingsmogelijkheden en ondernemersruimte. Activiteiten in een gebied mogen de kwaliteiten van dit gebied niet schaden, eerder versterken. Een landschapsonwikkelingsplan biedt mogelijkheden om dit vast te leggen. Dit maatwerk in wet- en regelgeving biedt ondernemers stabiliteit en flexibiliteit.

Deze aanbevelingen geven invulling aan zowel de productieve als de consumptieve functie van het platteland, zodat naast recreatie en natuur er ook ruimte is voor voedselproductie op gezinsbedrijven en megabedrijven in de landbouw.

1 INLEIDING

Achtergronden

In de landbouw zien we al vele tientallen jaren een tendens in de richting van schaalvergroting. De laatste jaren heeft de vermindering van het aantal bedrijven zich versneld en dit leidt bij velen tot de zorg of we wel landbouw in Nederland zullen houden. Aan het proces tot het groter worden van bedrijven liggen economische krachten ten grondslag: op veel markten wordt geconcurrereerd op kostprijs. Met name voor wat betreft de grondgebonden landbouw wordt gevreesd dat dit gevolgen zal hebben voor het landschap door schaalvergroting. Veel mensen zien dit als een bedreiging voor het platteland. Het platteland heeft namelijk naast de productieve een consumptieve functie gekregen. Productie in de zin van voedselproductie en inkomen voor de boer. Consumptie bedoeld als het landelijk gebied als plek om van te genieten en als decor voor recreanten en bewoners. Terwijl de eisen die de bevolking stelt aan deze consumptieve functie groter worden, vindt de schaalvergroting plaats vanuit de productieve functie.

Aanleiding

De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) heeft de schrijvers van dit rapport gevraagd een beschrijving van de huidige stand van zaken, trends en ontwikkelingen in de landbouw en beleidsaanbevelingen te geven. De roep om duurzaamheid neemt toe. Maar is het huidige beleid geschikt om duurzaamheid te bereiken? Het resultaat van dit onderzoek wordt door de werkgroep van de RLG gebruikt als bouwsteen voor de adviesopdracht 'Gezinsbedrijf versus megabedrijf'. Dit advies wordt gebruikt bij de totstandkoming van de visie Landbouw die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) in het vooruitzicht heeft gesteld.

Doelstelling

Dit rapport geeft duidelijkheid over hoe de landbouw in het landelijk gebied duurzaam kan blijven bestaan en welke rol gezinsbedrijven en megabedrijven hierin kunnen spelen.

Probleemanalyse

Op dit moment vormt het gezinsbedrijf nog de meest voorkomende vorm van bedrijfsorganisatie, met name in de grondgebonden landbouw. Het karakter van het platteland wordt nog voor een belangrijk deel bepaald door de traditionele structuur van het agrarische gezinsbedrijf. Gezien de economische krachten is het de vraag hoe lang dit nog zo zal blijven en onder welke condities. Veranderingen in het EU-landbouwbeleid spelen hierbij ook een rol. Economische ontwikkelingen zijn te sturen op korte termijn, landschap alleen op lange termijn. Het is van belang dat ontwikkelingen van nu geen nadelige consequenties hebben voor volgende generaties. De vraag is of het huidige beleid voldoende stuurt op deze duurzame ontwikkeling van het landelijk gebied en haar gebruikers.

Probleemstelling

In hoeverre leiden het beleid en de autonome trends en ontwikkelingen in het landelijk gebied tot een duurzame landbouw die zowel de productieve als de consumptieve functie van het platteland van Nederland versterkt?

Deelvragen

1. Welke bedrijfsstructuur in de landbouw is te verwachten voor de toekomst?
2. Welke schaal van de grondgebonden agrarische bedrijven is te verwachten voor de toekomst en wat zijn daarvan de gevolgen voor het landschap?
3. Is met de autonome ontwikkelingen en het huidige Nederlandse en Europese beleid voldoende duurzaamheid in de landbouw te realiseren?
4. Wat is nodig aan beleid om duurzame ontwikkelingen in de landbouw te krijgen?

Onderzoeksmethoden

Literatuur van o.a. LNV, Alterra en onafhankelijke adviesraden ten behoeve van de huidige stand van zaken en trends en ontwikkelingen van verschillende instanties zijn bestudeerd. Verschillende interviews met onderzoekers en agrariërs hebben inzicht verschaft en inspiratie gegeven. Daarnaast is gebruik gemaakt van de expertise die bij medewerkers van de RLG en bij de schrijvers aanwezig is, zijn diverse bijeenkomsten bezocht en hebben werkbezoeken informatie opgeleverd.

Door middel van 3 scenario's zijn antwoorden gegeven op de deelvragen. Deze scenario's zijn:

1. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het huidige beleid en de huidige trends en ontwikkeling wordt doorgezet.
2. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer de economie de ontwikkelingen bepaalt.
3. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het landschap de ontwikkelingen bepaalt.

Concrete resultaten van de opdracht

De huidige trends en ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw worden beschreven. Net als de verschillende bedrijfsstructuren in de landbouw. Duurzaamheid is een belangrijke randvoorwaarde en dat begrip wordt daarom gedefinieerd. Door middel van drie scenario's wordt onderzocht wat de toekomst is voor de grondgebonden landbouw in relatie tot het landelijk gebied. Elk van de drie scenario's wordt getoetst aan het begrip duurzaamheid. Hieruit volgen de knelpunten en kansen waarmee de visie tot stand komt. Aanbevelingen om te komen tot een duurzame landbouw zijn daarvan het gevolg.

Opbouw van het rapport

In hoofdstuk 2 worden de trends en ontwikkelingen in de landbouw besproken. Ook worden de verschillende bedrijfsstructuren in de landbouw uiteengezet. Dit is nodig om daar in de scenario's mee te kunnen werken. Hoofdstuk 3 wordt besteed aan de definiëring van duurzaamheid. Dit vormt het toetsingskader voor de scenario's volgens de genoemde probleemstelling. In hoofdstuk 4 worden de scenario's beschreven en getoetst aan duurzaamheid. Hiermee worden antwoorden gegeven op de deelvragen 1, 2 en 3. Uit een vergelijking tussen duurzaamheid en de resultaten van de scenario's volgen de knelpunten van het huidige beleid en mogelijke oplossingen. De visie in hoofdstuk 5 moet de knelpunten van het huidige beleid wegnemen. Vanuit de visie volgen de aanbevelingen voor beleid in hoofdstuk 6, waarmee een antwoord gegeven wordt op deelvraag 4 en de probleemstelling.

Afbakening en randvoorwaarden

- De aanbevelingen moeten leiden tot een duurzame landbouw.
- Er wordt niet over een langere termijn dan tien jaar gekeken.
- Dit onderzoek richt zich op de melkveehouderij en daarnaast de akkerbouw.

2 LANDBOUW IN NEDERLAND

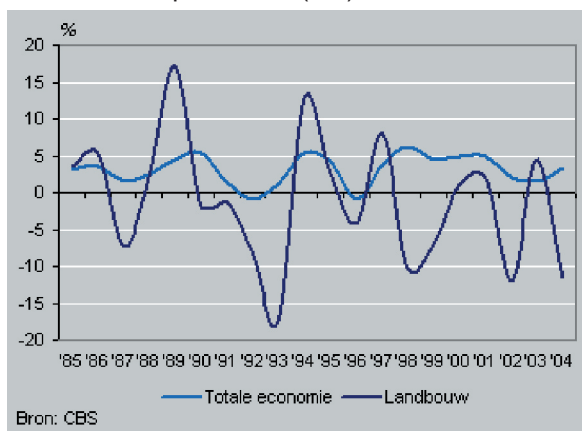
In dit hoofdstuk worden de trends en ontwikkelingen in de landbouw besproken. Ook worden de verschillende bedrijfsstructuren uiteen gezet. Dit is nodig om daar in de scenario's mee te kunnen werken.

2.1 Trends en ontwikkelingen

Binnen de landbouw in Nederland is de laatste jaren veel gebeurd. Ook de komende jaren zal de ontwikkeling van de landbouw niet stil blijven staan. De uitbreiding van de EU en de daarmee samenhangende wijzigingen in het landbouwbeleid dragen daar sterk aan bij. Ook zijn er autonome ontwikkelingen die effect hebben op de landbouw en het landelijk gebied. In deze paragraaf wordt ingegaan op de trends en de verwachte ontwikkelingen.

Economisch gezien is er de afgelopen jaren veel veranderd in de landbouw. Mede door de matige resultaten in opeenvolgende jaren in de verschillende sectoren is het aantal bedrijven de laatste jaren fors gedaald. Dit heeft vooral te maken met een hoge productiviteitsstijging en de minder gunstige prijsontwikkelingen in de landbouw ten opzichte van die in de rest van de economie. In 2002 bedroeg het aandeel van de primaire landbouw en de toeleverende en voedselverwerkende industrie in de Nederlandse economie 10 % (Ministerie van LNV, 2005). Hierbij liep het aandeel van de primaire landbouw terug van 4 % in 1985 naar 2 % in 2004.

Het agrarische inkomen daalde per voltijdequivalent (vte) in de laatste twee decennia met gemiddeld 1 procent per jaar, terwijl het inkomen per vte in de economie als geheel met 3 procent steeg (fig. 1: CBS webmagazine 20-12-2004). Over een langere reeks van jaren is 2004 een nieuw dieptepunt voor het inkomen in de gehele land- en tuinbouw. Dit volgt op overigens al matige resultaten voor de gehele sector in voorgaande jaren. Verder valt op dat over de afgelopen 20 jaar de toppen van de lijn in de groei van de landbouwinkomens steeds lager komen te liggen. Hierdoor neemt de zorg over de financiële positie van veel bedrijven toe. Bovendien zijn de perspectieven weinig rooskleurig onder meer in verband met het in werking treden van de besluiten over de hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en de toegenomen concurrentie in de Europese Unie (EU).

Figuur 1: Groei reëel landbouwinkomen per vte in Nederland

Dit onderzoek beperkt zich tot de grondgebonden melkveehouderij en akkerbouw. In de akkerbouw daalde in 2004 het inkomen duidelijk, na het herstel in 2003. Met uitzondering van zetmeelaardappelen en suikerbieten kennen vrijwel alle akkerbouwgewassen lagere prijzen voor de oogst van 2004. Gemiddeld is de prijsdaling ongeveer 20%. Een sterkere prijsdaling,

meer dan een halvering, doet zich voor bij consumptieaardappelen en uien. Het gemiddelde gezinsinkomen uit het bedrijf valt terug van ruim € 40.000,- naar minder dan € 10.000,- in 2004. De inkomensdaling in de akkerbouw treft vooral de kleigebieden.

Na dalingen in voorgaande jaren herstelde voor melkveebedrijven het inkomen in 2004 licht. Dit ondanks een lagere melkprijs. De nieuwe melkpremie van de EU ter compensatie van de daling van de zuivelprijzen als gevolg van de Europese zuivelhervorming maakt de daling van de ontvangen melkprijzen goed. Daarnaast levert de vergroting van de bedrijven tegenwicht aan de stijging van de kosten. Het gezinsinkomen uit het bedrijf is toegenomen met € 1.000,- tot € 36.000,-, na een daling met ongeveer € 8.000,- in 2003. Voor biologische melkveebedrijven daalde het gemiddelde inkomen in 2004 licht, maar het blijft iets hoger dan voor gangbare melkveebedrijven (De Bont, et al., *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2004*, 2004).

Zoals gezegd hebben ook de hervormingen van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) ingrijpende gevolgen voor de landbouw in de nabije toekomst. Het uitgangspunt van de hervormingen is ontkoppeling. Dit houdt in dat landbouwsubsidies niet langer zijn gekoppeld aan de productie van de agrariër. In plaats daarvan komt er de inkomens toeslag. Deze toeslagrechten worden toegewezen aan agrariërs die in de referentieperiode (2000-2002) subsidie hebben gekregen op grond van de betrokken steunregelingen. De subsidies die een agrariër gaat krijgen als inkomenssteun worden jaarlijks verlaagd met een wettelijk vastgelegd

2005: 3%	2009: 5%
2006: 4%	2010: 5%
2007: 5%	2011: 5%
2008: 5%	2012: 5%

Figuur 2: Modulatiepercentages

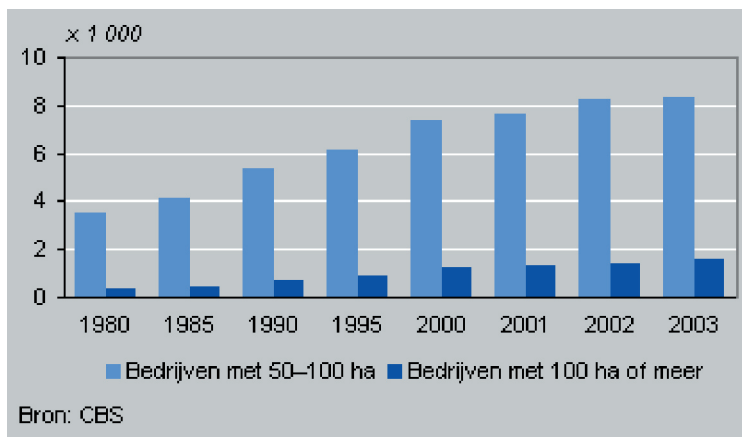
percentage (fig. 2). Dit mechanisme wordt modulatie genoemd. De opbrengst van de modulatie is voor versterking van het beleid voor plattelandsontwikkeling (Ministerie van LNV, Folder Toelichting Regeling GLB-inkomenssteun, 2004). Wat er na 2013 aan beleidsveranderingen worden doorgevoerd is op dit moment nog onduidelijk. Wellicht dat de liberalisering van de landbouwmarkt doorzet, waarbij productierechten en inkomenssteun worden afgeschaft of verhandelbaar worden over de landsgrenzen.

De komende beleidsveranderingen zijn mede ingegeven door de onderhandelingen met de World Trade Organisation (WTO) over verdere handelsliberalisatie. Hierdoor dalen de prijzen van melk en melkproducten, waardoor melkveehouders steeds sterker worden geconfronteerd met afnemende opbrengsten per liter melk. Bij een directe doorberekening van de hervormingen van het EU-landbouwbeleid zien melkveehouders het inkomen drastisch dalen. De belangrijkste oorzaak is de voorgestelde prijsdaling van melk, waarvoor de compensatie onvolledig is (De Bont, et al., 2003). Om de afnemende opbrengsten te compenseren sturen boeren in hun bedrijfsvoering op kostenverlaging. Daardoor is er een sterke beweging richting schaalvergroting. Dit is ook het geval in omliggende landen. Zo zijn er in Denemarken de afgelopen jaren veel boeren gestopt. Hierdoor steeg het quotum per bedrijf harder dan in Nederland. Zodoende konden de Deense melkveehouders hun vaste lasten verspreiden over veel meer kilo's melk en zo hun voorsprong op Nederlandse collega's vergroten. De gemiddelde omvang van de Deense bedrijven bedroeg in 2003 zo'n 655.000 kilogram terwijl dit in Nederland gemiddeld 443.000 kilogram melkquotum bedroeg (Buitenen, 2005).

Ook in de akkerbouw is er sprake van verdergaande handelsliberalisatie. Hierdoor worden akkerbouwers, vooral telers van zetmeelaardappelen, geconfronteerd met een inkomensdaling van ongeveer 15% (De Bont et al., 2003). Op de kleigronden speelt voornamelijk de mogelijke hervorming van het suikerbeleid. Door de inkomensdaling en de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse akkerbouw, zowel ten opzichte van de andere (landbouw) sectoren als ten opzichte van het buitenland, is schaalvergroting noodzakelijk. Wel is dit vanwege de relatief hoge grondprijzen moeilijk haalbaar (Van Eck, et al., 2002). Toch is er ook in de akkerbouw

sprake van schaalvergroting. Zo kwam 13% van de akkerbouwopbrengst in 1980 van bedrijven groter dan 80 hectare. Dit percentage steeg tot bijna 28% in 2003 (Berkhout, et.al., 2004). In de periode van 1991 tot 2001 is het aantal landbouwbedrijven met 30.000 gedaald tot ongeveer 93.000 bedrijven, een afname van 24%. Het landbouwareaal is slechts met 3% gedaald. Dit betekent dat de grond van de stoppende bedrijven grotendeels bij de blijvende bedrijven terecht is gekomen (van Eck, et.al., 2002). Dit resulteert in steeds meer grotere bedrijven (fig. 3: CBS webmagazine 23-02-2004).

Figuur 3: Aantal grote boerenbedrijven

Naast verdergaande handelsliberalisatie komt er meer nadruk te liggen op de maatschappelijke aspecten van de landbouwproductie (cross-compliance). Deze ontwikkeling vindt plaats onder invloed van economische, technische en sociaal-culturele factoren, binnen ruimtelijke en ecologische randvoorwaarden (RLG 02/08). Door de zogenaamde 'vermaatschappelijking' van de landbouw verwacht de burger van de landbouw dat ze veilig voedsel produceert met aanvaardbare productiemethoden in een aantrekkelijk landschap. Deze eisen worden vertaald in beleid. Zowel door nationale als Europese overheden worden er maatregelen genomen om een duurzame, veilige en diervriendelijke productie in de landbouw te stimuleren en te garanderen. Dit blijkt uit regelingen als de Nitraatrichtlijn, de Habitatrichtlijn en de recente Kaderrichtlijn Water. In het beleid van de Europese Unie is 'duurzaamheid' als een doel opgenomen (Rienks et. al., 2003).

In het landelijk gebied is nu een geleidelijke, maar ingrijpende omwenteling gaande. Het wordt minder belangrijk als exclusief domein voor voedsel en meer voor wonen, natuur en recreatie. Van 'voedsel voor de markt' naar 'consumptieruimte voor alle Nederlanders'. De productieve functie van het landelijk gebied verandert dus steeds meer in een consumptieve functie. Het relatieve belang van de landbouw neemt af en in het landelijk gebied is meer ruimte nodig voor natuur, recreatie en wonen. Voorts verandert de landbouw zelf ingrijpend naar een grootschalige en monofunctionele bedrijfstak. In bepaalde gebieden zijn echter geen mogelijkheden voor schaalvergroting. In het gebied onder stedelijke invloed mag verwacht worden dat grondprijzen hoog blijven en de restricties die de landbouw krijgt opgelegd streng zullen zijn. Schaalvergroting en verdere intensivering zijn enerzijds nodig door de hoge kosten (o.a. grondprijzen), maar worden anderzijds belemmerd door milieu- en landschapseisen (Veeneklaas, et. al., 2001). Daar ontstaat een ontwikkeling richting een meer kleinschalige en verbrede landbouw en initiatieven als 'Boeren voor natuur' (Stortelder, et.al., 2001). Verbrede landbouw sluit ook aan bij een tegenbeweging die in de samenleving wordt opgeroepen door sterke tendensen naar schaalvergroting, een behoefte aan nuances, herkenbaarheid en verscheidenheid (Ministeries van OC&W, et.al., 1999).

Samengevat staan boeren voor een forse opgave. Het gaat om de tegenstelling tussen de productieve functie voor de economie en de consumptieve functie waarin het landschap dient als decor. Door afnemende inkomsten en toenemende eisen staan velen voor de ingrijpende keuze hun bedrijf aan te passen of te beëindigen.

2.2 Gezinsbedrijf versus megabedrijf

De bedrijfsstructuur van de landbouw heeft het karakter van het platteland bepaald. Zowel boeren als onderzoekers in de landbouw beschrijven de bedrijfsstructuur vaak aan de hand van de begrippen gezinsbedrijf en megabedrijf. Een definitie van gezinsbedrijven en megabedrijven is echter niet eenvoudig te geven. Uit gesprekken, met agrariërs en onderzoekers, is gebleken dat er geen eenduidig antwoord is op de vraag wat een gezinsbedrijf of megabedrijf inhoudt. Een mogelijkheid om de begrippen te beschrijven is aan de hand van Nederlandse grootte-eenheden (nge's). Dit is een maat om de economische omvang van verschillende typen boerenbedrijven met elkaar te kunnen vergelijken. De economische omvang van een landbouwbedrijf geeft echter niet helder weer wat de schaalgrootte is, terwijl ook de bedrijfsstructuur niet duidelijk wordt. Daardoor zijn nge's geen werkbare maat om de effecten van landbouwbedrijven op de omgeving aan te geven.

Een andere mogelijkheid zou zijn om aan de hand van arbeidsinzet een onderscheid te maken tussen gezins- en megabedrijven. Zo zou gesteld kunnen worden dat wanneer het merendeel van de arbeid in het bedrijf door het gezin geleverd wordt, dat er sprake is van een gezinsbedrijf. Dit geeft wel inzicht over de bedrijfsstructuren. Over de schaalgrootte van het bedrijf zegt het weinig, omdat niet duidelijk is hoe groot deze gezinnen zijn. Ook kan men met de beide methodes weinig zeggen over de effecten op het landschap.

De schrijvers hebben ervoor gekozen om gezinsbedrijf en megabedrijf kwalitatief te beschrijven. De beschrijving is mede tot stand gekomen door de opvattingen van de geïnterviewden. Hierbij is getracht een visie te geven op hoe de bedrijfsstructuur van een gezins- en megabedrijven eruit ziet. Uit gesprekken is gebleken dat er nog een derde vorm bestaat, namelijk het familiebedrijf. Hieronder volgen beschrijvingen en voorbeelden van de begrippen:

Gezinsbedrijf: Traditionele bedrijven met een sterke binding met grond en omgeving. Op dit moment nog de meest voorkomende vorm van bedrijfsorganisatie. De schaal van de bedrijven is afhankelijk van de grootte van het gezin. Gezinsleden leveren hoofdzakelijk de arbeid waardoor er een grote mate van arbeidsflexibiliteit is, maar weinig specialisatie. In bepaalde gevallen werkt de opvolger al mee op het bedrijf of werkt de voorganger nog mee.

Henk, Jenny en hun drie kinderen wonen in een monumentale boerderij waarop ze hun melkveehouderijbedrijf van 40 hectare draaien. Ze hebben 70 koeien met een melkproductie van 690.000 liter per jaar. Henk werkt volledig op de boerderij en vaak is hij ook 's avonds nog bezig. Anderhalve dag in de week staat Jenny in groep 5 voor de klas. Wanneer Jenny niet voor de klas staat helpt zij Henk mee op het bedrijf. Dit doet zij in de tijd dat de kinderen naar school zijn. Henk hoopt dat zijn zoon later het bedrijf over kan nemen, want het is immers al generaties lang in de familie. Het is echter de vraag of zijn zoon bereid is om lange dagen te werken voor € 20.000,- per jaar.

Familiebedrijf: Dit zijn vaak gegroeide gezinsbedrijven. Arbeid is nog steeds gekoppeld aan grond en kapitaal, alhoewel een deel van de arbeid wordt verricht door vreemde arbeidskrachten. Die verrichte arbeidsuren moeten rendabel zijn. Omdat het brood verdiend moet worden voor meer dan één gezin is het bedrijf groter. Het werk op het bedrijf wordt gedaan door verschillende familieleden en hun gezinnen. De bedrijven bestaan bijvoorbeeld uit broers die samen het bedrijf hebben of uit neven. Binding met omgeving en grond is nog aanwezig, omdat het bedrijf bijvoorbeeld van de vader is overgenomen.

Het bedrijf van de familie Van de Schootbrugge bestaat uit opa Gert (71), zonen Pieter (40) en Jan (37) en kleinzoon Gerard (18). 10 Jaar geleden was het bedrijf nog in eigendom van opa Gert maar zijn zoons Pieter en Jan hebben het bedrijf overgenomen en zitten samen in een maatschap. Opa Gert vindt het heerlijk om op het bedrijf, van 250 koeien en 2 miljoen kg melkquotum, nog wat te klussen. Kleinzoon Gerard wil later het bedrijf van zijn vader en oom overnemen nadat hij zijn landbouwkundige opleiding heeft afgerond. Hij werkt nu in zijn vrije tijd al hard mee op het bedrijf. Iedere ochtend helpt buurman Lex mee met melken. Pieter heeft naast zijn werk nog een bestuurlijke functie bij de Land- en Tuinbouworganisatie (LTO).

Megabedrijf:

Arbeid staat los van grond en kapitaal. De inrichting is gericht op efficiëntie wat leidt tot een rationele vormgeving van de bedrijfsomgeving. Grotere investeringen zijn mogelijk doordat meer omzet gemaakt wordt en de arbeid efficiënter ingezet kan worden. Deze grotere investeringen worden bijvoorbeeld gedaan in machines en gebouwen met technische verbeteringen. Hierdoor kan per arbeidskracht meer werk verzet worden en worden de arbeidskrachten specialisten in hun taken op het bedrijf. De gebouwen hebben een groter volume (fig. 4).

Boer Bert BV is een megabedrijf van 540 melkkoeien, 275 hectare en 5.500.000 kg melkquotum. Er zijn 7 mensen in vaste dienst. Elke werknemer heeft zijn eigen taak in het bedrijf. Zo heeft werknemer Evert de verantwoordelijkheid voor het dierwelzijn. Zowel directeur/bedrijfsleider Bert als zijn werknemers werken 40 uur in de week. De stallen zijn van de modernste snufjes voorzien. De bedrijfsvoering is efficiënt en puur gericht op het maken van winst. De kavel waarop de gebouwen staan is 1,5 ha. groot.

Figuur 4: Megamelkveebedrijf Vrebamelkvee B.V., Vredepeel
(foto: Vrebamelkvee B.V.)

2.3 Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de landbouw aan verandering onderhevig is. De inkomens van boeren staan onder druk. Dat kan gevolgen hebben voor de inrichting van de landbouw en de daarmee samenhangende ruimtelijke gevolgen. Het gaat om de tegenstelling tussen de productieve functie voor de economie en de consumptieve functie waarin het landschap dient als decor. De bedrijfsstructuur van de landbouwbedrijven komt voort uit economische overwegingen, maar daaruit kan niet direct geconcludeerd worden wat de gevolgen van die bedrijfsstructuren zijn voor het landschap.

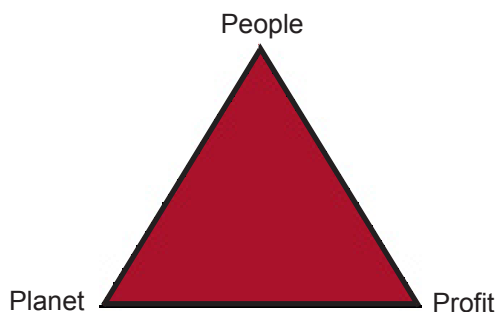
3 DUURZAAMHEID

Dit hoofdstuk wordt besteed aan de definiëring en operationalisering van duurzaamheid. Voor de scenario's is dit het toetsingskader.

Duurzaamheid is een veel gebruikt begrip, ook in de landbouw. Diverse instanties hebben zich al gebogen over de vraag wat het begrip duurzaamheid eigenlijk inhoudt. De bekendste omschrijving is die van de Commissie-Brundtland:

“Duurzame ontwikkeling is die ontwikkeling waarbij aan de huidige behoefte wordt voldaan zonder dat dit het vermogen van de toekomstige generaties om aan hun behoeften te voldoen in gevaar brengt, vernietigt of ondermijnt (Brundtland, 1987).”

Met de opkomst van maatschappelijk verantwoord ondernemen is de definitie van duurzaamheid verder ontwikkeld. In dit rapport wordt duurzaamheid gezien als uitkomst van de drie p's: 'people, planet en profit'. Men spreekt bij dit principe van duurzaamheid wanneer de 3 p's evenwichtig worden beheerd, nu en in de toekomst (fig. 5).

Figuur 5: Duurzaamheid

Specifiek voor de landbouw gaat het om de volgende dimensies van duurzaamheid:

- People: in dit rapport wordt 'people' opgevat als de agrariërs die als bewoners van het landelijk gebied een juiste combinatie willen vinden tussen arbeid, leven en gezin en zich als burger drager voelt van normen en waarden met verantwoordelijkheidsgevoel voor de omgeving.
- Planet: het gebruik van grond en ruimte door de landbouw, de milieudruk op lucht, bodem en water, de zorg voor de kwaliteit van het landelijk gebied en de beleving daarvan.
- Profit: het economische element: de grondgebonden landbouw en de daaraan verwante bedrijvigheid als bestaansbasis in engere zin; als bron van bestaan voor melkveehouders en akkerbouwers, verwerkers en retailers en in ruimere zin als bijdrage aan werkgelegenheid en nationaal inkomen in ons land (RLG, 01/06).

3.1 People

De 'p' van 'people' wordt vertegenwoordigd door het sociaal-cultureel belang.

Sociaal-cultureel belang

Je verbazen over het feit dat een boer door gaat met boeren, ook al is het niet meer rendabel, is alleen een economische verbazing, aldus het essay 'Waarom blijven Boeren'(Schnabel, 2001). Sociologisch spelen andere factoren dan een rationele afweging tussen kosten en baten een beslissende rol. Psychologisch gaat het om de balans tussen cognitie en emotie,

tussen zakelijke afwegingen en het gevoel van de boer. Dat kan ze doen vasthouden aan vormen van bedrijvigheid, die economisch niet meer rendabel zijn. Uit gesprekken met en lezingen door boeren blijkt dat velen erg gehecht zijn aan de grond waarop ze werken. Stoppen met het bedrijf betekent dat men grondeigenaar is in plaats van boer. Vaak is de boerderij overgenomen van de ouders. Ondanks de rationele overweging dat meer geld verdient kan worden in een ander beroep of land blijft men boer in Nederland. Er zou geconcludeerd kunnen worden dat het wonen en werken als boer in Nederland vertaald wordt als een stuk loon in natura. Meer geld te besteden hebben door te gaan boeren in een ander land, is dus voor veel agrariërs geen doorslaggevend argument. Daarvoor is de verbondenheid met de omgeving en het bedrijf te groot. Wonen in een vreemde omgeving in een land waar je de taal niet spreekt, wordt door velen als groot nadeel gezien. En ook de binding met familie en vrienden houdt veel mensen in Nederland. Het blijkt dat temidden van alle technocratisering en automatisering boeren en boerinnen de liefde voor hun werk, hun oogst, hun planten, hun dieren, het land dat ze bewerken ervaren als het meest motiverend voor henzelf om boer te zijn. Daarnaast voelen boeren zich uitermate verantwoordelijk voor het product dat zij maken. Het moet goed en veilig zijn. Mensen moeten het met een gerust hart kunnen eten en drinken. Het bezig zijn met hun werk ervaren velen als een roeping; als iets dat hun leven zin en vervulling geeft (Mertens, et. Al., 2004). De boer wil dan ook graag dat de maatschappij de uitgevoerde agrarische activiteiten waardeert en accepteert (fig. 6).

Figuur 6: Verbondenheid op het platteland
(foto: A. Scholten)

3.2 Planet

Aan de hand van landschap en cultuurhistorie van het landelijk gebied wordt de 'p' van 'planet' uitgesplitst in twee belangen die samen beschreven worden. Deze paragraaf, grotendeels ontleend aan 'Voor boeren, burgers en buitenlui' (RLG, 02/08) beschrijft het landschap met cultuurhistorie als onderdeel daarvan.

Landschap en cultuurhistorie

Nederland is een cultuurland bij uitstek. Het landschap is in de afgelopen eeuwen door de mens gevormd en aangepast aan de behoefte op een zeker moment. Sommige cultuurhistorische kenmerken zijn kleinschalig, zoals molens in een weidelandschap of hunebedden op de Drentse heide. Andere zijn grootschalig en vertegenwoordigen het 'Grand Design' van ons land. Er zijn oude en moderne agrarische landschappen, oude en nieuwe natuurlandschappen

en multifunctionele, deels bebouwde landschappen. De inrichting van het landelijk gebied is in de loop der tijd aangepast aan veranderende wensen van de samenleving. In de afgelopen veertig jaar veranderde in hoog tempo de verschijningsvorm van het landelijk gebied. Deze verandering leidde tot een uniformer beeld van het landschap. De landbouw werd, onder invloed van Europees landbouwbeleid, intensiever en grootschaliger. Cultuurtechnische maatregelen bij ruilverkaveling en landinrichting zorgden voor een efficiënte maar uniforme indeling van de grond ten dienste van de landbouw (fig. 7).

Figuur 7: Landinrichting

Deze vervlakking werd later tegengegaan door het inrichten van natuur- en recreatiegebieden. De bebouwing nam toe door aanleg van nieuwe bedrijventerreinen, woningbouw, recreatievoorzieningen en infrastructurele voorzieningen. Uitbreiding van de (woon)bebouwing vond plaats in 'schillen' rondom steden en dorpen en meer verspreid in het buitengebied. In veel gemeenten verschenen nieuwe bedrijventerreinen nabij infrastructuur. Door dit alles is het areaal landbouwgrond tussen 1950 en 1990 afgenomen. Tegelijkertijd is, mede door de eisen van de landbouw, de waterhuishouding

ingrijpend veranderd. Rivieren en beken zijn gekanaliseerd en het grondwaterpeil is verlaagd. Door de toename van het bebouwd oppervlak van steden en dorpen en de verspreide bebouwing in het buitengebied wordt het landelijk gebied als steeds voller ervaren. Kwaliteiten van het landelijk gebied staan onder druk. Er treedt versnippering van natuur en landschap op en ecosystemen gaan achteruit. Schaalverschillen in het landschap dreigen verder te vervagen. Open landschappen zijn in omvang afgenomen, evenals besloten en kleinschalige landschappen. Vooral de zeer open gebieden in het rivierengebied, de zeekelegebieden en de droogmakerijen zijn verder gekrompen. In meer gesloten landschappen, bijvoorbeeld op de hogere zandgronden, wordt gebiedseigen groen vervangen door bebouwing. Doordat deze 'uitersten' schaarser worden, komen er meer uniforme halfgesloten landschappen. Hiermee verdwijnt de cultuurhistorische verscheidenheid, de eigenheid van een gebied. Cultuurhistorisch besef is van grote betekenis om gevoel te krijgen voor de relativiteit van huidige plannen en besluiten, zodat deze in een historisch perspectief worden gezien. Ook leert dit besef dat beslissingen van nu tot in lengte van jaren (eeuwen) kunnen doorwerken. Duurzaamheid vereist daarom een respectvolle omgang met cultuurhistorie, zodat ook toekomstige generaties van dit erfgoed kunnen genieten. Cultuurhistorie bepaalt mede de kwaliteit van het landschap (Hendriks, et. al., 2003).

3.3 Profit

'Profit' staat voor het belang van inkomen, dat in deze paragraaf toegelicht zal worden. Hierbij wordt geredeneerd vanuit het denken van de boer: een rationeel rendement op geïnvesteerd vermogen is minder van belang. Zoals gesteld in paragraaf 3.1.

Inkomen

Het is van belang dat in een gezin in ieder geval een minimuminkomen wordt verdiend. Per 1 januari 2005 is dat gesteld door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) op € 1264,80 bruto per maand per werknemer. Voor boerengezinnen zou dit ook moeten gelden. Waar het geld verdiend wordt, is minder van belang. Vaak werkt bijvoorbeeld de vrouw buitenshuis. Ook is het voor te stellen dat de man deels een baan elders heeft. Zolang

het boerenbedrijf geen verlies maakt en er met een nevenactiviteit voldoende inkomen wordt gehaald, kan het bedrijf blijven bestaan. In bepaalde gebieden, zoals Nationale landschappen, zal de kwaliteit van het landschap zelfs de drager kunnen zijn van aan landbouw en landschap gerelateerde producten die voortkomen uit verbreding (RLG, 05/01). Zo valt een plek met uitstraling economisch uit te baten. Voor veel boeren zou dat een manier kunnen zijn om het bedrijf dat al generaties in de familie is te behouden op een extensieve manier. Ofwel doorgegeven worden aan de volgende generatie en dus duurzaam volgens Brundtland. Om dit te bereiken moeten er voor de ondernemer voldoende ontwikkelingsmogelijkheden zijn.

3.4 Duurzame landbouw

Om het begrip duurzaamheid te operationaliseren voor de landbouw in Nederland wordt gebruik gemaakt van de methode van Habiforum om ruimtelijke kwaliteit in beeld te brengen (Habiforum, 2005). Habiforum gebruikt voor ruimtelijke kwaliteit de begrippen gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde. In dit rapport wordt ook bij duurzaamheid gekeken naar deze drie waarden. Van een hoge gebruikswaarde is sprake als de ruimte op een veilige wijze gebruikt kan worden voor verschillende functies (zoals wonen en werken, maar ook recreëren en verplaatsen). Deze functies mogen elkaar niet hinderen, maar elkaar zo mogelijk versterken en toegankelijk zijn voor alle bevolkingslagen en -groepen. Belevingswaarde speelt een belangrijke rol in de leefomgeving. Daarbij gaat het om cultureel besef, aanwezigheid van karakteristieke kenmerken (identiteit) en afleesbaarheid van (cultuur)historie en schoonheid. Ook moet in dit verband gedacht worden aan ruimtelijke variatie (in bijvoorbeeld vorm, kleur en textuur, maar ook wat betreft afmetingen, harmonie en contrast, drukte en stilte, geluid en stank). Bij toekomstwaarde gaat het om kenmerken als biodiversiteit, robuustheid, aanpasbaarheid en flexibiliteit in de tijd, zowel wat betreft geschiktheid voor nieuwe gebruiksvormen als ontvankelijkheid voor nieuwe culturele en economische betekenissen (Ministeries van VROM, et al, Nota Ruimte, 2004).

Om de mate van ruimtelijke kwaliteit te kunnen meten worden bovenstaande drie waarden afgezet tegen de vier belangen uit de vorige paragrafen. Het resultaat van het afzetten van de waarden tegenover de belangen is te zien in de kwaliteitenmatrix (fig. 8).

De belangen in de matrix vloeien direct voort uit de drie p's. Kwalitatieve waardering en maatschappelijk belang vanuit duurzaamheid worden zo aan elkaar gekoppeld en leiden tot 12 kwaliteitsvelden. In deze kwaliteitsvelden wordt duidelijk gemaakt welke kwaliteiten belangrijk gevonden worden. De beschrijvingen van de gekozen kwaliteiten zijn te vinden in bijlage 2. In elk scenario wordt getoetst of de gevolgen voor de kwaliteiten positief, neutraal of negatief zijn. Deze toets zal plaatsvinden in hoofdstuk 4 en maakt de knelpunten en kansen duidelijk. Dit is de basis voor de uiteindelijke visie en de daaruit voortkomende aanbevelingen.

	People	Planet		Profit
	Sociaal cultureel belang	Landschappelijk belang	Cultuurhistorisch belang	Inkomensbelang
Gebruikerswaarde	- keuzeruimte	- logisch bodemgebruik	- cultuurhistorische verscheidenheid	- minimum inkomen - eerlijke verdeling
Belevingswaarde	- verbondenheid - maatschappelijke acceptatie	- leesbaarheid van het landschap	- eigenheid	- imago\uitstraling
Toekomstwaarde	- diversiteit	- gezonde ecosystemen	- erfgoed	- stabiliteit en flexibiliteit - ontwikkelingsmogelijkheden

Figuur 8: Kwaliteitenmatrix

3.5 Conclusie

Ontwikkelingen in de landbouw moeten duurzaam zijn. People, planet en profit moeten in evenwicht zijn om de huidige bevolking kansen te bieden zonder het voor de toekomstige generaties moeilijk te maken in hun behoeftes te kunnen voorzien of op te zadelen met nadelige gevolgen van activiteiten van nu.

(foto: J. Verschoore)

4 DE SCENARIO'S

Uit hoofdstuk 2 is gebleken dat er enerzijds sprake is van een economische ontwikkeling en anderzijds de zorg voor het landschap. Daarnaast is er de autonome ontwikkeling met het huidige beleid in Nederland en Europa. Om de gevolgen van een sturende werking van deze drie gegevens helder te maken worden deze in dit hoofdstuk uitgewerkt in drie scenario's, namelijk:

1. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het huidige beleid en de huidige trends en ontwikkeling wordt doorgezet?
2. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer de economie de ontwikkelingen bepaalt?
3. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het landschap de ontwikkelingen bepaalt?

De scenario's zijn bedoeld als hulpmiddel om zicht te krijgen op mogelijke gevolgen en noodzakelijke keuzes binnen een bandbreedte van onzekerheid. Ze zijn bewust voornamelijk kwalitatief beschreven om een schijnzekerheid door cijfers te voorkomen. De scenario's hebben vorm gekregen door de interviews die afgenomen zijn door de schrijvers. De geïnterviewden staan aan het einde van dit rapport vermeld onder 'Bronnen en verantwoording'. Daarnaast hebben bijgewoonde bijeenkomsten tot inzicht geleid.

De beschrijving vindt plaats aan de hand van de 3 p's: 'people, planet en profit'. In de beschrijving is aangehaakt bij de termen die in de kwaliteitenmatrix (fig. 9) gebruikt zijn. Per scenario volgt in de kwaliteitenmatrix een beschrijving waaruit volgt in hoeverre het scenario voldoet aan de kwaliteitsaspecten zoals die in hoofdstuk 3 zijn beschreven. Om de uitgangssituatie duidelijk te krijgen wordt begonnen met het scenario dat uitgaat van het doortrekken van het huidige beleid en de trends en ontwikkelingen. Dit is de nulmeting. Het verduidelijkt wat de gevolgen zijn van het huidige beleid en trends en ontwikkelingen. Vervolgens komen twee scenario's aan de orde die beide extremen zijn. Het scenario waarin de economie volledig de ontwikkelingen in de landbouw bepaalt, wordt gevolgd door die waarin het landschap die ontwikkelingen gaat bepalen. Een korte conclusie na elk scenario beantwoordt de vraag in hoeverre voldaan wordt aan zowel de productieve als de consumptieve functie van het platteland van Nederland.

4.1 Scenario 1: huidig beleid doorzetten

4.1.1. Uitgangspunten

In dit scenario worden de verwachte ontwikkelingen beschreven van de grondgebonden landbouw in Nederland, waarbij het bestaande Europese en nationale beleid als uitgangspunt dient. Kenmerken van dit beleid zijn verdere liberalisering van de landbouw en de maatschappelijke aspecten van de landbouw. Maatschappelijke aspecten komen in het GLB terug als cross-compliance. Het nationaal beleid is opgenomen in de Agenda Vitaal Platteland en de Nota Ruimte. Quota blijven in dit scenario gehandhaafd.

4.1.2. Beschrijving van het scenario

People

Uit paragraaf 3.1 blijkt dat de **verbondenheid** met de werkplek en de omgeving en het belang dat de boer hecht aan **maatschappelijke acceptatie** groot is. Door verdere liberalisatie van het

landbouwbeleid zal schaalvergroting plaatsvinden om te kunnen concurreren. De verbondenheid zal afnemen door de verdergaande loskoppeling van arbeid, grond en kapitaal. Dit is nodig, omdat vreemde arbeid aangetrokken moet kunnen worden. De maatschappelijke acceptatie neemt af als bijvoorbeeld koeien minder in de wei komen te staan door de schaalvergroting. Boeren ervaren het beleid vaak als lastig, overbodig en soms zelfs als averechts werkend (Mertens, et. al., 2004). De boer ervaart bureaucratie en ingewikkelde wet- en regelgeving als een gebrek aan **keuzeruimte** en als een obstakel voor verbreding en innovatie. Dit werkt schaalvergroting in de hand, omdat boeren dan minder hoeven te innoveren. Ze kunnen blijven doen wat ze al jaren doen. Nieuwe innovaties kosten teveel moeite en energie, terwijl het relatief eenvoudig is koeien bij te kopen, afgezien van de kosten voor gebouwen, quatum en grond. De gemiddelde bedrijfsgrootte in de landbouw zal stijgen van 22,7 hectare in 2003 naar 35,4 hectare in 2023 (Bruchem, et.al., 2004). Hierdoor ontwikkelt het grootste deel van de grondgebonden landbouw tot een monofunctionele bedrijfstak met weinig **diversiteit** (RLG, 02/08). De hoge kosten van quota remmen de schaalvergroting af.

Planet

Door het invoeren van inkomenssteun en de loskoppeling van deze steun van de grond in het GLB zijn boeren in de toekomst niet financieel afhankelijk van het opbrengend vermogen van de bodem. Dit levert landbouwkundig een **onlogisch bodemgebruik** op. Mede hierdoor ontkoppelt de landbouw, die in de vorming van het landschap een grote rol speelt, steeds verder van haar ecologische en sociale omgeving. Door deze ontkoppeling van het landgebruik van de streekeigen kenmerken neemt de kwaliteit van het landschap af. Als gevolg daarvan zijn de landschappelijke verschillen tussen streken in het verleden steeds kleiner geworden (Hendriks, et. al., 2003). Open gebieden zijn minder open geworden: ze zijn ontwaterd, beter ontsloten, bedrijfsgebouwen zijn vanuit de dorpskom en de linten naar de open ruimten verplaatst en wegen zijn beplant. In 1850 besloegen de grote open ruimten (groter dan 1000 hectare) 38 procent van het Nederlands grondgebied, in 1990 nog 18 procent. Tegelijkertijd zijn kleinschalige gebieden minder kleinschalig geworden: ze zijn opgeschaald en veel perceelsscheidingen zijn verwijderd. Het aandeel gesloten gebieden (met een ruimtemaat kleiner dan tien hectare) nam in de periode 1850 tot 1990 af, van 20 procent naar 12 procent van het grondgebied (VROM-raad, 2004). Zowel door deze rationalisering van het landschap als door de uitspoeling van vermestende stoffen, is in het verleden het aantal **gezonde ecosystemen** afgenomen (RIVM, 2004). Doordat in het huidige en toekomstige beleid, onder andere in de Nitraatrichtlijn en de Vogel- en Habitatrichtlijn, veel aandacht is voor ecologische aspecten, is de verwachting dat de huidige ecosystemen bewaard blijven voor de toekomst. Een grondig herstel van ecosystemen, door middel van grondaankoop door de overheid voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), zal door een andere besteding van geld door politieke keuzes nog op zich laten wachten. Naast gezonde ecosystemen is in het verleden ook de **leesbaarheid van het landschap** afgenomen, maar niet verdwenen.

De sterke tendensen naar schaalvergroting roepen een tegenbeweging op in de samenleving, zoals beschreven in paragraaf 2.1. Hierdoor is de aandacht voor **cultuurhistorische verscheidenheid** en voor de **eigenheid** van gebieden de laatste jaren groot. In Nederland zijn op dit moment circa 48.000 gebouwen beschermd als Rijksmonument en 330 beschermde stads- en dorpsgezichten. Als gevolg van het Monumenten Selectie Project van de Rijksdienst voor Monumentenzorg zal het aantal Rijksmonumenten groeien tot een kleine 60.000, die dus allemaal onder bescherming van de Monumentenwet vallen (RDMZ, 2005). Wat verdwenen is, is echter voorgoed verdwenen. Met het instellen van Waardevolle Cultuurlandschappen en Belvédèregebieden zijn in het verleden de overgebleven cultuurhistorische en landschappelijk waarden vastgelegd voor de toekomst. Deze gebieden zijn in de Nota Ruimte opgenomen

in de Nationale landschappen en worden daarmee beschermd. Wel moet voor de Nationale landschappen meer geld beschikbaar komen (RLG, 05/01). Cultuurhistorische waarden buiten de Nationale landschappen worden in het huidige beleid beschermd door onder andere de Boswet, aanlegvergunningen en dempingsvergunningen. Daarnaast is er voor cultuurhistorisch waardevolle bebouwing de mogelijkheid om dit als gemeentelijk of Rijksmonument aan te merken. Voor dit cultureel **erfgoed** zijn speciale subsidiemogelijkheden en fiscale voordelen in het leven geroepen (RDMZ, 2001). De cultuurhistorische waarden, de historische dragers van de nationale identiteit, die onlosmakelijk verbonden zijn met de eigenheid van gebieden, zullen hiermee voor de toekomst voldoende beschermd zijn. Ook worden cultuurhistorische elementen herbestemd, waardoor ze opnieuw een economische waarde krijgen.

Profit

Ook uit paragraaf 2.1 blijkt dat er een neergaande lijn te zien is in het inkomen van boeren. Door de afbouw van de inkomenssubsidie voor de landbouw is het de verwachting dat die lijn zich zal doorzetten. Hierdoor zullen veel bedrijven zich richten op schaalvergroting om tot een acceptabel **inkomen** te komen. Door het ministerie van SZW is het **minimum** gezinsinkomen gesteld op € 1264,80 per maand. Zoals reeds beschreven in paragraaf 2.1 bedroeg het gemiddelde inkomen in 2004 voor akkerbouwers minder dan € 10.000,- per jaar. Toch is schaalvergroting erg moeilijk door enerzijds hoge prijzen voor grond en quota en anderzijds door milieu- en landschapseisen. Hierdoor zullen boeren zoeken naar alternatieve inkomstenbronnen (verbreding). In bijvoorbeeld Nationale landschappen biedt dat kansen. Schaalvergroting zal tot 2015 in deze gebieden in principe wel mogelijk zijn, zeker wanneer relatief veel bedrijven worden beëindigd en daardoor grond vrijkomt, maar is tegelijkertijd moeilijk te realiseren door minder goede productieomstandigheden, zoals kleinschaligheid. De toepassing van de daarbij passende techniek en de rentabiliteit daarvan worden afgeremd. Deze gebieden zijn soms kleinschalig. Soms hebben ze een hoge grondwaterstand of andere beperkingen. Ondanks deze handicaps hebben ondernemers in de landbouw juist in de Nationale landschappen meer mogelijkheden voor het ontwikkelen van aan de landbouw gerelateerde activiteiten (verbreding en verdieping), zoals het verkopen van bijzondere producten voor niches in de markt en diensten als educatie, recreatie, toerisme en zorg (RLG, 05/01). Zo betalen consumenten mee aan het onderhouden van het landschap dat als decor bijdraagt aan het **imago** en de **uitstraling** van landbouwproducten.

Uit gesprekken blijkt dat boeren het beleid te vaak en te snel veranderd zien worden. Ze hebben behoefte aan meer **stabiliteit en flexibiliteit** in de wet- en regelgeving. Dit geeft ruimte voor nieuwe **ontwikkelingsmogelijkheden** die investeringen eisen, die over een langere periode afgeschreven moeten kunnen worden.

Er is voorlopig geen sprake van **eerlijke verdeling** van kosten en opbrengsten. Door de liberalisatie dalen de inkomens van boeren en nemen maatschappelijke eisen toe. Een boer die zich inzet voor dierwelzijn, milieu, landschapsbehoud etc. wordt daarvoor nog onvoldoende beloond. Een boer die slechts aan de minimale eisen voldoet, krijgt net zo goed inkomenssteun als een boer die zich daarvoor extra inzet.

De kans op bebouwing in de vorm van woningen in het buitengebied wordt groter, door ruimtevoor-ruimte regelingen en versoepelingen in het ruimtelijk beleid (Ministeries van VROM, et al, Nota Ruimte, 2004). Veel mensen vinden het prettig landelijk te wonen en het levert gemeenten geld op. Gemeenten komen in de verleiding eerder te kiezen voor een economisch dan een landschappelijk belang, terwijl het Rijk de landschapssubsidies uitkeert ontvangen de gemeenten de opbrengsten van de bouwkevels. Ook dit is geen eerlijke verdeling.

4.1.3 Conclusie

Uit dit scenario komt naar voren dat er in de toekomst een tweedeling zal ontstaan in de grondgebonden landbouw. Enerzijds zullen er voedselproducerende bedrijven blijven die wel groter zullen zijn dan tegenwoordig. De schaalvergroting zal dus doorzetten, maar wordt door quota, hoge grondprijzen en Europese regelgeving afgeremd. Anderzijds zijn en blijven er ondernemingen die diensten aanbieden in combinatie met landbouw, zoals zorg, recreatie en landschapsbeheer. Op deze bedrijven is de voedselproductie minder van belang en wordt tegemoet gekomen aan de maatschappelijke vraag naar de consumptieve functie van het platteland. De kansen voor dit type bedrijf liggen in de gebieden waar de vraag naar deze diensten het hoogst zal zijn, zoals in de buurt van steden en landschappelijk aantrekkelijke gebieden, zoals Nationale landschappen. Veel van deze gebieden zijn voor bulkproductie minder geschikt door landschappelijke beperkingen. Deze gebieden zijn soms kleinschalig, hebben soms een hoge grondwaterstand of een andere beperking. Buiten deze gebieden is er wellicht nog de mogelijkheid om het landschap rationeler in te richten. Binnen de waardevolle landschappen is dat niet toegestaan. Veelal bieden deze gebieden daardoor beperkingen voor de schaalvergroting die bij de voedselproducerende bedrijven plaats zal vinden om te kunnen blijven concurreren.

4.2 Scenario 2: de economie bepaalt de ontwikkelingen

4.2.1 Uitgangspunten

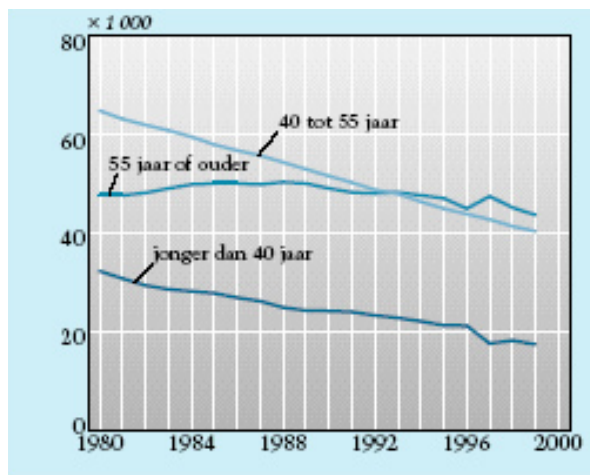
Er moet gehandeld worden tegen wereldmarktprijzen. Voor heel veel producten is Azië bijvoorbeeld geen ondenkbare afzetmarkt. Ook andersom geldt dat producten van over de hele wereld in Nederland verkocht worden. Producenten voor nichemarkten zal een meerwaarde opleveren zolang er vraag is. Wil men voor de bulk blijven produceren, dan zal de kostprijs van het product omlaag moeten om dezelfde winst te halen met de lagere opbrengstprijzen. De overheid trekt zich op veel terreinen terug, waardoor de burger zijn stem verliest in de voedselketen. De grondrechten blijven uiteraard overeind, maar de invulling van de sociale grondrechten laat de overheid achterwege. Als voorbeeld: "De zorg van de overheid is gericht op de bewoonbaarheid van het land en de verbetering van het leefmilieu" (art. 21 Grondwet). Dit sociale grondrecht, wat de overheid niet meer dan uitnodigt ergens zorg voor te dragen, wordt niet verder ingevuld. Subsidies voor agrarisch natuurbeheer worden niet meer gegeven. Ook is er geen geld meer voor leefbaarheidsprojecten, productsteun vindt niet meer plaats. Quotering is dan ook niet meer nodig. De consument bepaalt wat er geproduceerd wordt, maar vooral ook hoe er geproduceerd wordt.

4.2.2 Beschrijving van het scenario

People

Ook al voelen boeren zich sterk verbonden met de grond en voelen hun verantwoordelijkheid voor het landschap en het bedrijf dat al jaren in de familie is, bij een puur economische benadering zal er in 2015 voor zulke gevoelens minder plaats zijn. De zakelijke benadering maakt de **verbondenheid** minder. Boeren zullen gedwongen worden tegen de marktprijs te produceren. Een paar boeren kunnen verbreden, maar niet om puur romantische redenen. Verbreding vereist continue aandacht voor innovatie. De overheid biedt geen ondersteuning. De agrariër moet werkelijk ondernemer zijn, innoveren en zijn eigen plannen maken. Kan hij dit niet om wat voor reden dan ook, dan zal hij het veld moeten ruimen. Voor velen zal het echter zo'n vaart niet lopen. De boer heeft de **keuzeruimte**, omdat het beleid hem vrijlaat, om te ondernemen en te innoveren. Dit vergroot de **diversiteit** op het platteland. Veel boerenbedrijven

worden nu geleid door een 55-plusser (fig. 9, Vereijken, et.al.,2001). Van die groep hebben velen geen opvolger. Die zullen dus vanzelf afvallen. Andere boeren kunnen daardoor groeien, doordat veel grond vrijkomt. Grond van stoppende bedrijven blijft veelal in agrarische handen (Van Eck, et. al., 2002). Zo ontstaan meer megabedrijven. Bij de schaalvergroting die nodig is om te concurreren in de wereldmarkt voor bulkproducten is het noodzakelijk om arbeid, grond en kapitaal los te koppelen. Er moet namelijk vreemd personeel aangetrokken worden en daarmee is de boer als werkgever gehouden aan wetgeving omtrent arbeidsomstandigheden en arbeidsduur. De **maatschappelijke acceptatie** kan verminderen, doordat de burger andere beslissingen neemt dan de consument. Zo zijn er maar weinig mensen die het prima vinden dat biggen zonder verdoving worden gecasteerd, maar denken maar weinigen daaraan als ze ham kopen. De burger is niet altijd tevreden met deze beslissingen (Lips, 2004).

Figuur 9: Boeren naar leeftijd

Planet

Waardevolle landschapselementen verdwijnen als ze de bewerking van de percelen bemoeilijken. In de melkveehouderij zal dit meevallen. De koeien staan jaarrond op stal en voor het grazen van het jongvee maakt de perceelsvorm niet uit. De grotere stallen die gebouwd moeten worden zijn minder schadelijk voor het landschap dan men in eerste instantie zou verwachten. De stallen worden langer en de bouwkavels worden groter, maar door stoppende boeren komt er minder verspreide bebouwing in de vorm van stallen. Die stallen zullen immers worden afgebroken, omdat ze niet meer economisch voldoen. Nieuwe, grotere stallen kunnen goed gebouwd worden binnen de lijnen van het landschap.

Akkerbouwgebieden zijn altijd grootschaliger geweest. Dit komt doordat de bewerking zo efficiënt mogelijk moest verlopen. De mechanisatie van de afgelopen vijftig jaar heeft er voor gezorgd dat de percelen groter zijn geworden. In 2015 zal dit proces nog steeds plaatsvinden. De percelen zullen groter worden en daarmee het landschap minder fijnmazig. De effecten daarvan zijn goed zichtbaar bij grote percelen met een monocultuur. De **leesbaarheid van het landschap** wordt minder zodra plaatsafhankelijke beperkingen door technische maatregelen opgelost kunnen worden. Dit zal niet snel drastische gevolgen hebben gezien de ruilverkavelingen in het verleden. Na de ruilverkavelingen is het landschap in het noorden van Groningen nog altijd duidelijk anders dan het landschap in de Achterhoek. Nog steeds bepaalt grotendeels de bodem hoe het landschap wordt ingericht, hoewel technische maatregelen de bodem steeds geschikter kunnen maken. Ook al zal dat niet snel een bedreiging voor het landschap zijn, het is toch goed om te beseffen dat iedere individuele grondeigenaar bodemverbeterende maatregelen kan aanwenden wanneer het hem of haar uitkomt om

economische redenen. Zoals cultuurtechnische ingrepen. Dit zal zich het eerst voordoen op de van nature moeilijk bewerkbare gronden, zoals die in de veenweidegebieden en op de arme zandgronden van de Veluwe. Daar wordt per hectare immers de laagste opbrengst gehaald (De Bont, et. al., agrimonitor, 2004). Dit verstoort de **gezondheid van ecosystemen**. Het opheffen van plaatsafhankelijke beperkingen (bijvoorbeeld ontwateren) draagt niet bij aan een **logisch bodemgebruik**. Technische maatregelen omwille van de economie belemmeren de oplossingen van waterproblemen en behoud van waardevolle landschappen. De consumenten van het landschap moeten dit aanzien, want ze hebben geen middelen om het tegen te houden. Of het moet zijn door financiële compensatie aan de grondeigenaar, betaald door diezelfde landschapsconsumenten. Uit gesprekken met deskundigen blijkt dat in de praktijk mensen nauwelijks bereid zijn zo direct voor groene en blauwe diensten te betalen. Mogelijk groeit de behoefte aan een mooi landschap en diervriendelijk en milieuvriendelijk geproduceerd voedsel. In dit scenario is de consument echter niet bereid daarvoor te betalen. Er is dus wel een behoefte, maar geen markt voor een mooi landschap.

Oude bedrijfsgebouwen zijn niet meer functioneel. Veel boeren zullen proberen de gebouwen te bewaren bijvoorbeeld door ze een nieuwe bestemming te geven, omdat ze ze mooi vinden. Als de gebouwen echter te zwaar op de exploitatierekening gaan drukken zullen ze weg moeten. Gebieden waar dit het eerst zal spelen raken hun **erfgoed** kwijt en er dreigt een vermindering van **cultuurhistorische verscheidenheid** op nationaal niveau. De hoeveelheid erfgoed zal afnemen; er wordt geen geld meer ingestoken en verpaupering is het gevolg. Een rationelere inrichting van het boerenerf ligt voor de hand. De **eigenheid** van een streek kan in het gedrang komen door de verdere globalisering.

Profit

Het inkomen van het grootste deel van de overblijvende boeren zal niet drastisch veranderen. De schaalvergroting levert voordelen op ten aanzien van de kostprijs van producten. Het afschaffen van het quotum levert ook een kostenbesparing op. De opbrengstprijs van de producten is ook lager nu er geen subsidie meer te krijgen is. Verbreding is een andere geldstroom die de verminderde opbrengst voor de primaire producten compenseert. Een **minimum inkomen** voor de overblijvers moet haalbaar zijn. Immers als dat niet zo zou zijn, dan zouden ook zij uiteindelijk stoppen. De schaalvergroting compenseert de lagere marktwaarde van het product. Netto blijft er dus evenveel over. Specialisatie in bedrijven is in andere bedrijfstakken een goede methode gebleken om kosten te verlagen. Door groot te worden kan op een bedrijf meer specialisatie plaatsvinden. De efficiëntie van personeel wordt vergroot. Ook in de melkveehouderij is dit mogelijk zo blijkt uit bezoeken aan megabedrijven. Op dat soort bedrijven houdt bijvoorbeeld één persoon zich alleen maar bezig met de gezondheid van het vee. Een ander neemt de inseminatie en de verzorging van het jongvee voor zijn rekening. Weer anderen doen alleen het melken dat 24 uur per dag door gaat. Naast de verdeling van vaste lasten over meer kapitaal is specialisatie daarom een voordeel van schaalvergroting. De financiering van megabedrijven hoeft niet per definitie met agrarisch geld tot stand te komen. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan aandeelhouders. Ook samenwerking met collega boeren en het op die manier verlagen van de kosten is een manier om de landbouw in Nederland concurrerend te houden op de wereldmarkt. Het werken met duidelijke protocollen is een must. Daardoor blijft duidelijk wie wat doet en hoe.

De koe in de wei wordt momenteel en waarschijnlijk ook de komende jaren gezien als een onderdeel van het landschap. Een gevolg van schaalvergroting in de melkveehouderij is dat het praktisch onmogelijk is het melkvee in de wei te laten lopen. Voordat immers de laatste koe buiten is moet de eerste alweer naar binnen bij grote groepen koeien. De koe in de stal schaadt

bij het grote publiek het **imago** van de melkveehouderij, ook al blijkt dat koeien in prima conditie verkeren als ze jaarrond op stal staan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de melkproductie. Runderen in de melkveehouderij zijn ongeveer 2 jaar jongvee en daarna nog gemiddeld 2 jaar melkvee. Daarna wordt het geslacht. Jongvee kan buiten lopen, want hoeft immers niet gemolken te worden. Het komt er dus op neer dat het dier de helft van haar leven in de wei en de andere helft op stal staat. De afstand tussen boer en consument zal in 2015 minimaal even groot zijn als nu, is de verwachting voor dit scenario. Daarom zal de consument van deze feitelijke informatie weinig afweten en haar oordeel over en beeld van de melkveehouderij daarop niet baseren.

De overheid laat de ondernemers de ruimte om te innoveren en te ontwikkelen. Dit biedt ondernemers **stabiliteit en flexibiliteit** onder steeds veranderende omstandigheden. De agrarisch ondernemer krijgt alle ruimte en **ontwikkelingsmogelijkheden** om kansen die hij ziet maximaal te benutten. De overheid betaalt niet langer mee aan de inrichting van het platteland. Derhalve dus ook de Nederlander niet meer indirect als burger via belastingen, maar zou dat moeten doen direct als consument via de prijs van het product. Nogmaals, de burger verliest zijn invloed op de inrichting van de omgeving via de politiek. De consument lijkt sterk geneigd te zijn te kiezen voor goedkope producten. Nederlandse producten die in de prijs de kosten voor een stukje landschapsonderhoud, maar bijvoorbeeld ook dierwelzijn en milieu moeten dragen, zullen al snel duurder zijn dan buitenlandse producten waarin dergelijke toeslagen niet verrekend zitten. Buitenlandse producten kunnen niet geweerd worden van de Nederlandse markt door de WTO afspraken en zullen de Nederlandse producten verdringen. Dit is geen **eerlijke verdeling**.

Figuur 10: Landelijk gebied als productieruimte
(foto: J. Verschoore)

4.2.3 Conclusie

Boeren en burgers raken het gevoel met de omgeving kwijt en worden gedwongen het landelijk gebied te zien als productiegebied voor de behoeftes van de consument. De landbouw staat voor een groot deel in dienst van de productie (fig. 10). De consumptieve functie blijft achter bij de productieve functie als de consument niet wil betalen voor groene diensten. Consumenten lijken momenteel niet bereid voor groene diensten te betalen. In dit scenario zijn ze dat ook in 2015 niet.

4.3 Scenario 3: het landschap bepaalt de ontwikkelingen

4.3.1 Uitgangspunten

Dit scenario gaat in op de gevolgen voor de grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het landschap de ontwikkelingen bepaalt. De aandacht van de overheid voor het landschap gaat in het beleid een grotere positie innemen. Dit betekent dat in 2015 grotere budgetten voor ontwikkeling en beheer van het landschap ter beschikking zijn. Daarnaast laat de overheid het landschap richtinggevend zijn voor besluiten die gevolgen voor het landschap kunnen hebben. Door het standpunt dat de overheid inneemt ten opzichte van natuur, neemt de natuurontwikkeling een grote sprong voorwaarts. De koe moet verplicht in de wei als onderdeel van het Nederlandse landschap. 'Het gebruiker betaalt'-principe neemt een steeds grotere plek in de Nederlandse samenleving in. De prijs van gangbare producten wordt hoger doordat, hier milieu- en dierwelzijnsaccijnzen op komen te zitten. De prijs van biologische producten daalt, doordat de overheid biologische producten in prijs stimuleert door geen BTW te heffen en op gangbare producten wel. Door deze prikkels werken de beslissingen van de consumenten door in het behoud van het landschap. Het grote aantal beperkingen dat de landbouw wordt opgelegd, zorgt er in dit scenario voor dat er niet geconcurrereerd kan worden op wereldmarktniveau.

4.3.2 Beschrijving van het scenario

People

Het boer-zijn is in de toekomst nog steeds een 'way of life', een leven waar bewust voor wordt gekozen, het bedrijf is vaak al generaties in de familie. Wanneer het gezin onder het agrarische bedrijf begint te lijden, betekent dit voor de meeste boeren dat zij zullen ophouden met hun bedrijf. Deze beslissing kan komen door te weinig inkomen of een te grote werkdruk waardoor er geen tijd overblijft voor de kinderen. De druk op de agrariërs om het boerenbedrijf in handen te houden van de familie is hoog, omdat **verbondenheid** met het bedrijf en omgeving ook in 2015 zeer sterk leeft onder boeren. Het is dan ook voor velen een teleurstelling wanneer hun zoon of dochter besluit om het bedrijf niet voort te zetten. In dit scenario blijft het voor personen buiten de agrarische sector moeilijk om een boerenbedrijf op te zetten. Dit omdat de grondprijs nog altijd erg hoog is door de druk op de ruimte door natuurontwikkeling en woningbouw.

De waarde die de overheid aan het landschap koppeld, wordt vergroot. Dit komt doordat burgers een groter belang gaan hechten aan een schone en mooie omgeving. Hier vloeit uit voort dat boeren voor een groot deel beheerders van die mooie omgeving worden. Toch staat de **maatschappelijke acceptatie** onder druk vanwege de kosten die samenhangen met het landschapsonderhoud.

Voor de ondernemer biedt dit scenario beperkingen. Ondanks dat de gangbare ondernemer zich houdt aan milieu- en welzijnseisen, ontvangt hij minder voor zijn producten. Dit komt omdat er minder vraag is naar zijn producten door de accijnzen die erop geheven worden door de overheid.

Grootschalige bedrijven met een grote oppervlakte aan bedrijfsgebouwen in kleinschalige landschappen ontwikkelen is niet mogelijk. Er kunnen grootschalige bedrijven ontstaan, maar dit gebeurt door middel van samenwerkingsverbanden. Tevens bestaat er een grens voor megabedrijven om door te groeien, omdat de koeien verplicht in de wei moeten. De toekomst voor boeren in kleinschalige gebieden zit in de verbreding. Hier kan men denken aan landschapsonderhoud en/of toerisme. Echter niet alle boeren zullen dit kunnen doen. Sommige boeren bezitten niet de kwaliteiten voor deze vorm van ondernemerschap. De

keuzeruimte van boeren kan dus door het landschap zeer beperkt zijn. Door de beperkingen van deze keuzeruimte kunnen alleen innovatieve initiatieven die de kwaliteit van landschap bevorderen of geen schade berokkenen de ruimte krijgen om te ondernemen. **Diversiteit** is in zowel de kleinschalige als grootschalige landschappen door het grote aantal beperkingen maar voor een klein deel van de ondernemers weggelegd.

[Planet](#)

Landschap is in belangrijke mate te koppelen aan cultuurhistorie. De geschiedenis van de beschaving laat zich uiten in het landschap. In 10 jaar tijd zijn veel onderzoeken verricht om oude cultuurhistorische elementen weer terug te brengen in het landschap. Hierdoor wordt het **erfgoed** van een gebied bewaard of hersteld. Het geld en de middelen die hiervoor nodig zijn, komen in de toekomst uit de publieke sector.

Bij het terugbrengen van de cultuurhistorische elementen wordt lokaal zeer goed naar het verleden gekeken. Wat vroeger de **eigenheid** van een gebied bepaalde, wordt teruggebracht in het landschap. Zo wordt de **cultuurhistorische verscheidenheid** die vroeger in Nederland bestond hersteld. Door het herstellen van de cultuurhistorische verscheidenheid worden mensen weer bewust van de tijd en ruimte waar ze in leven.

In de toekomst wordt er **logisch** naar de **bodem** en het landschap gekeken. Waar hebben welke bedrijven een bestaansrecht als men kijkt naar de samenstelling van de bodem. In gebieden zoals het noorden en zuidwesten van het land en in de polders zijn dat voornamelijk de grote akkerbouwbedrijven en melkveehouderijen. Gezinsbedrijven zijn te vinden in kleinschalige landschappen zoals de Achterhoek. Door agrarische bedrijven en natuur en landschap met elkaar samen te laten vloeien zoals dat vroeger gedaan werd, wordt de **leesbaarheid van het landschap vergroot**. Biologische landbouw is een goed voorbeeld van het samenvloeien van

Figuur 11: Landelijk gebied als consumptieruimte

agrarische bedrijvigheid en landschap (Hendriks, et. al., 2003).

Wanneer grond voor een bepaalde bedrijvigheid in aanmerking komt wordt eerst bekeken of dit geen schade berokkend aan de gebiedseigen kwaliteiten van het landschap en de flora en fauna die in relatie staan met de oorspronkelijke gebruikswaarde van de grond.

Er zijn veel cultuurhistorische elementen, zoals houtwallen, die in de vorige eeuw verloren zijn gegaan, weer hersteld. Ook de realisatie van de EHS ligt voor op schema. Het is zelfs mogelijk geweest om meer bos en natuur te ontwikkelen door extra subsidies van de overheid en versoepeling van de voorwaarden voor rangschikking onder de Natuurschoonwet (NSW) voor boeren. Door de aanleg van de EHS, extra natuur en extensivering van de landbouw ontstaan **gezonde ecosystemen**. Ook hebben de vele natuurorganisaties een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de natuur. In Nederland worden delen ingericht als recreatiegebied om het overige landschap te ontlasten. De budgetten die uitgegeven worden aan natuurontwikkeling leiden echter wel tot weerstand bij de bevolking.

Profit

Het inkomen van de boeren in de landschappelijk of natuurlijk waardevolle gebieden bestaat met name uit geld ontvangen uit landschapssubsidies, natuurontwikkelingsubsidies en groene diensten betaald door de overheid. Ook ontvangen agrariërs loon voor hun arbeid, verricht bij agrarische natuurverenigingen. Deze agrarische natuurverenigingen ontvangen publieke en private gelden. Echter de enorme bedragen die de overheid besteedt aan landschapsbehoud, werken weerstand bij de bevolking in de hand. Omdat boeren een groot deel van deze budgetten direct en indirect ontvangen, zorgt dit voor maatschappelijk onbegrip op economisch gebied. Ook belastingbetalende burgers die geen gebruik maken van de consumptieve functie van het landelijk gebied moeten meebetalen. Er is daardoor geen sprake van een **eerlijke verdeling**. Nieuwe woonwijken staan steeds meer in het teken van landschap. Er is veel groen in en om de stad dat betaald is met het geld opgebracht door de verkoop van bouwkwavels. Zo wordt invulling hier gegeven aan 'Het gebruiker betaalt'-principe en is meer sprake van een eerlijke verdeling.

In het algemeen is het inkomen van de boeren in 2015 geleden gelijk gebleven. Het aandeel dat daadwerkelijk met de boerderij verdiend wordt, is gedaald tot onder het **minimum inkomen**, maar het verschil wordt opgevuld door inkomsten uit landschapsonderhoud en groene en blauwe diensten. Door het landschappelijke beperkingen kunnen boeren die niet aan verbreding doen in dit scenario onvoldoende inkomsten behalen. Hierdoor zijn zij gedwongen om er een parttime baan bij te nemen en worden ze 'deeltijdboer' omdat het minimum inkomen uit het bedrijf niet gehaald wordt. De trend om buiten de deur te werken in plaats van op het boerenbedrijf is op dit moment al zichtbaar. In 2004 werkte eenderde van de gezinsarbeidskrachten minder dan 20 uur op het bedrijf. In 1980 was dat ruim 10 procent en in 1995 ruim 20 procent (CBS landbouwtelling, 2004).

Er zijn samenwerkingsverbanden tussen agrariërs ontstaan. Zij delen werknemers, grond, machines en ze kopen voornamelijk samen producten in. Deze samenwerkingsverbanden zijn ontstaan, omdat men toch een minimaal inkomen moest halen en door individueel te blijven werken was dit niet mogelijk. Ook wordt de behoefte van consumenten naar biologische en andere vormen van duurzame landbouw steeds groter. Dit zal onder schaalvergroting plaatsvinden, omdat deze bedrijven wel concurrentiekrachtig moeten zijn.

Ook wordt er veel gebruik gemaakt van belevingslandbouw (Van Eck, et. al., 2002). Belevingslandbouw is gericht op het vermarkten van elementen die met de beleving van landbouw samenhangen. Er worden binnen de belevingslandbouw drie hoofdrichtingen onderscheiden. De eerste richting is gekoppeld aan voedselproductie. Hierbij valt te denken

aan meerwaardestrategie en verwerking en/of verkoop van streekeigen producten. Door het **imago** van de landbouw heeft de verkoop van streekeigen producten in dit scenario een enorme sprong voorwaarts genomen. De tweede richting is gekoppeld aan de beleving van landgebruik. Een voorbeeld kan zijn dat er recreatieactiviteiten op het boerenbedrijf plaatsvinden. Bij de derde richting wordt landbouw gecombineerd met agrovreemde activiteiten zoals zorg. Deze ontwikkelingsrichting speelt in op de wens naar een meer maatschappijgerichte landbouw. De **ontwikkelingsmogelijkheden** van de ondernemer op het platteland worden beperkt omdat er aan strenge regels qua landschapsbehoud voldaan moet worden. Hierdoor is de **stabiliteit en flexibiliteit** gering. Vanuit logisch bodemgebruik kan niet elke onderneming zich overal vestigen. Elk gebied heeft zijn eigen kwaliteiten maar dat kan niet altijd optimaal worden benut. Als voorbeeld: de zeekei in een kleinschalige polder in Zeeland is zeer geschikt voor grootschalige landbouw, echter het kleinschalige landschap moet behouden worden. In dit landschap passen dus geen grote bedrijfsgebouwen, omdat deze de leesbaarheid van het landschap verstoren.

4.3.3 Conclusie

De stimulatie van de productieve functie ten behoeve van de wereldmarkt blijft in dit scenario achter. Dit komt voornamelijk doordat de overheid zich lokaal door het landschap laat leiden en er een verplichte weidegang is voor koeien. Agrarische activiteiten en bebouwing moeten samenvloeien met natuur en landschapsbehoud en het ontwikkelen van zeer grote individuele megabedrijven past hierin niet. Activiteiten van ondernemers moeten getoetst worden aan het landschap. Dit brengt belemmeringen met zich mee waardoor bedrijven onvoldoende hun concurrentiepositie kunnen verbeteren.

Het scenario landschap leent zich zeer goed voor de consumptieve functie van het landelijk gebied (fig. 11). Er komen meer natuurgebieden en landschapselementen worden hersteld of teruggebracht. Dit zorgt voor een aantrekkelijk landschap waarin mensen het prettig vinden om te recreëren.

4.4 De scenario's getoetst aan duurzaamheid

De drie scenario's zijn uitgewerkt. Nu volgt een toets waaruit blijkt of deze scenario's leiden tot duurzaamheid zoals die is geoperationaliseerd in hoofdstuk 3. De toets is echter niet bedoeld om de kwalitatieve beschrijvingen uit de vorige paragrafen kwantitatief te maken. Er is geen sprake van een statistisch harde meting. Waar op een onderdeel een scenario niet leidt tot duurzaamheid is sprake van een knelpunt. Het doel is de knelpunten van het huidige beleid te verminderen door de visie en de daaruit voortkomende aanbevelingen in de volgende hoofdstukken. In figuur 12 is een knelpunt aangegeven met een plus/min of een min. Een verslechtering van een kwaliteit wordt aangegeven met een min. Wanneer een scenario zowel goede als slechte kanten ten aanzien van het kwaliteitsaspect heeft krijgt het een plus/min. Wanneer een kwaliteitsaspect wordt versterkt krijgt het in de matrix een plus. Dit kan beschouwd worden als een kans.

Kwaliteitsaspecten		Scenario's			
		Beleid	Economie	Landschap	
People	keuzeruimte	-	+	-	
	verbondenheid	+/-	+/-	+	
	maatschappelijke acceptatie	+/-	+/-	+/-	
Planet	diversiteit	-	+	-	
	logisch bodemgebruik	-	+/-	+	
	leesbaarheid van het landschap	+/-	+/-	+	
	gezonde ecosystemen	+/-	-	+	
	cultuurhistorische verscheidenheid	+	+/-	+	
	eigenheid	+	-	+	
	erfgoed	+	-	+	
	Profit	minimum inkomen	+/-	+	-
		eerlijke verdeling	+/-	-	+/-
imago\uitstraling		+/-	-	+	
stabiliteit en flexibiliteit		-	+	+/-	
ontwikkelingsmogelijkheden		-	+	-	

Figuur 12: Kwaliteitenmatrix met uitkomsten van de drie scenario's

Uit de invulling van de kwaliteitenmatrix (fig. 12) voor de scenario's blijkt dat de gekozen uitgangspunten per scenario niet leiden tot onverdeelde successen voor duurzaamheid. Een vrije markt blijkt geen wondermiddel net als een puur door landschapbehoud en -herstel gestuurd beleid.

De verwachting is dat het huidige beleid de cultuurhistorie voldoende beschermt. Voor de rest ontstaat een gemengd beeld, maar ten aanzien van 'profit' ziet het er voor de boeren mager uit.

Het scenario waarin de economie de ontwikkelingen gaat bepalen blijkt voor 'profit' toch ook niet volledig gunstig. Een vrije markt blijkt niet per definitie slecht voor het landschap al slaat de weegschaal daar toch de negatieve kant uit.

Het landschappelijke scenario scoort voor 'planet' geheel positief. Voor 'people' is het beeld verdeeld in verband met het dwingende karakter van landschapsbehoud en -herstel. Het dwingend behoud van het landschap is economisch voor de boer niet gunstig .

Met het huidige beleid is de **keuzeruimte** voor boeren onvoldoende. In het economisch scenario krijgt dit aspect een plus, omdat de boer alleen nog gehouden is aan de regels van de markt. Dit uitgangspunt leidt echter direct tot negatieve gevolgen zoals is gebleken. Vanuit het Rijk wordt de vraag naar gebiedsgericht beleid steeds groter blijkt onder andere uit de 'Agenda Vitaal Platteland': "Gemeenten en provincies zullen worden aangemoedigd om creatieve oplossingen te zoeken en te benutten om plattelandsondernemers de gewenste mogelijkheden te bieden. Minder beleid en minder regels is de basis voor vermindering van administratieve lasten voor ondernemers" (Ministerie van LNV, Agenda Vitaal Platteland, 2004). Als boeren de ruimte wordt geboden te innoveren kan op die manier **diversiteit** worden gecreëerd. In het landschapsscenario scoort de **verbondenheid** een plus doordat de boeren houden van hun omgeving. De **maatschappelijke acceptatie** scoort in het landschapsscenario een plus/min doordat de burgers van het mooie landschap genieten, maar de kosten daarvoor wel hoog vinden.

Ook een plus/min wordt gescoord in het economisch scenario, doordat de burger niet altijd tevreden is met de beslissingen van de consument. In het scenario huidig beleid zijn er verbeteringen mogelijk door de liberalisatie en rationalisering niet in heel Nederland door te laten gaan.

Door inkomenssteun in het huidig beleid zijn boeren niet volledig afhankelijk van het opbrengend vermogen van de bodem. Dit levert een onlogisch landbouwkundig bodemgebruik op. Als een boer wel afhankelijk is van het opbrengend vermogen van de grond neemt, zo blijkt uit het economisch scenario, het onlogisch bodemgebruik af. Cultuurtechnische maatregelen werken echter een **logisch bodemgebruik** tegen, maar kunnen economisch aantrekkelijk blijven. Wanneer wordt uitgegaan van het landschap zal de bodem meer gezien worden als sturende factor met zijn eigen potenties. De leesbaarheid van het landschap zal vergroten als rekening wordt gehouden met de samenhang tussen landschap, natuur, landbouw en water. Biologische landbouw blijkt een goed middel om de **leesbaarheid van het landschap** te vergroten (Hendriks, et. al., 2003). In het landschapscenario is de EHS definitief tot stand gekomen en extensiveert de landbouw. Hierdoor ontstaan **gezonde ecosystemen**. Het huidig beleid schiet in het herstellen van ecosystemen nog te kort. De Europese richtlijnen bieden naar verwachting voldoende bescherming om de huidige gezondheid van ecosystemen te waarborgen.

De **cultuurhistorische verscheidenheid** en de **eigenheid** van gebieden lijken met het huidige beleid niet in gevaar te komen. Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten worden aangewezen en in de Nationale landschappen worden cultuurhistorisch waardevolle landschappen behouden, mits daarvoor voldoende geld beschikbaar komt. Bij een economische benadering zullen in bepaalde gebieden van Nederland cultuurhistorische objecten verdwijnen als er geen markt is voor een herbestemming. Op andere plekken zullen ze blijven. Ook zal bij een economische benadering de eigenheid van gebieden in gevaar kunnen komen door verdergaande globalisering. Met het huidige beleid zal het **erfgoed** voor een belangrijk deel behouden blijven dankzij de subsidiemogelijkheden voor monumenten en herbestemmingen voor cultuurhistorische elementen. Het **inkomen** van de boeren zal niet verbeteren laat het scenario van het huidig beleid zien. In het economisch scenario wel, ondanks het gebrek aan subsidie. Dit komt doordat dan alleen boeren overblijven die de concurrentie op de wereldmarkt aankunnen of hun geld verdienen door constante innovatie in verbreding of samenwerking. **Eerlijke verdeling** vindt met het huidige beleid niet voldoende plaats. Producten die goed zijn voor milieu en dier zijn in plaats van goedkoper duurder en kosten en opbrengsten komen niet op dezelfde plek terecht. Als meer boeren zich bekommeren om natuur- en landschapsbehoud zal dat het **imago** en de **uitstraling** van de sector ten goede komen. De **ontwikkelingsmogelijkheden** voor boeren binnen het huidige beleid zijn onvoldoende, doordat de boer te weinig **stabiliteit en flexibiliteit** van de overheid krijgt. De boer heeft vaak onvoldoende zekerheid om grote investeringen te doen. Het gevoel is dat wet- en regelgeving te vaak en te snel verandert.

5 VISIE

In dit hoofdstuk wordt in een visie beschreven hoe een duurzame landbouw die de productieve en consumptieve functie van het platteland versterkt in Nederland zou kunnen bestaan. Daarna wordt getracht aan te geven met welke maatregelen dit zou kunnen worden bereikt. Deze beschrijving komt tot stand met behulp van het vorige hoofdstuk waarin de scenario's aan duurzaamheid getoetst zijn en waar knelpunten en kansen uit voort zijn gekomen.

5.1 Productie en consumptie in 2015

In deze visie bedrijven boeren in 2015 landbouw op een duurzame wijze. De landbouw voldoet aan de 3 p's van 'people, planet en profit'. Mensen voelen zich prettig in het landelijk gebied, waardevolle landschappen en cultuurhistorie blijven bewaard en de boeren verdienen op z'n minst een minimaal inkomen. Er is zowel plek voor de productieve als voor de consumptieve functie van het platteland. Productief in de zin van voedselproductie en inkomen voor de boer. Consumptief in de zin van het landelijk gebied als plek om van te genieten en als decor voor recreanten en bewoners. De angst onder Nederlanders voor megabedrijven is verdwenen. Productie van voedsel door megabedrijven vindt plaats in grootschalige gebieden, zoals het noorden van Groningen, in de Flevopolder en in zuidwest Nederland. Een kwaliteit van deze gebieden is de grootschaligheid ervan. Megabedrijven produceren op een duurzame wijze voedsel, en voorkomen meer verspreide bebouwing in de vorm van stallen, en bevorderen de openheid van grootschalige gebieden. Europese regels waarborgen het dierenwelzijn. De meeste mensen accepteren dat megabedrijven minder bijdragen aan de consumptieve waarde van het landschap. Samenwerkingsverbanden maken grootschalige productie in kleinschalige gebieden mogelijk.

De consumptieve functie van de landbouw vindt hoofdzakelijk plaats in gebieden die de burger als landschappelijk waardevol ervaart, zoals Nationale landschappen. Het imago van deze gebieden biedt economische kansen voor streekproducten en recreatie. Mensen vinden het heerlijk om hier te wonen, te werken en te recreëren. Boeren gaan met zorg om met het landschap en de cultuurhistorie. Dit bepaalt immers de identiteit van het gebied, waaraan de bewoners en gebruikers hun geld verdienen en waarvan ze genieten. Nabij steden geven boeren invulling aan de consumptieve functie van het platteland, omdat in de stad veel potentiële consumenten van het platteland wonen.

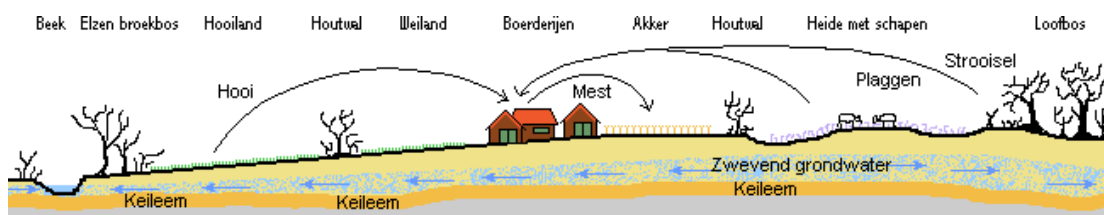
Figuur 13: Wonen in het landelijk gebied

5.2 Hoe te komen tot de visie?

De probleemstelling voor dit rapport is in hoeverre het beleid en de autonome trends en ontwikkelingen in de landbouw leiden tot een duurzame landbouw die zowel de productieve als de consumptieve functie van het platteland van Nederland versterkt? Dit betekent dat er zowel met sociaal culturele, landschappelijke en cultuurhistorische aspecten rekening gehouden moet worden als met aspecten met betrekking tot het inkomen van de boer. Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat een duurzame landbouw niet volledig gerealiseerd wordt met het huidige beleid. Een duurzame landbouw wordt ook niet bereikt wanneer wordt uitgegaan van een puur economische benadering of wanneer wordt uitgegaan van het landschap als enige sturende factor. De oplossingen zullen daarom gevonden kunnen worden in een samenstel van de bevindingen. Waar het huidige beleid tekort schiet wordt daarom nu gekeken of dat verbeterd kan worden met behulp van constatering van de scenario's economie of landschap.

Keuzeruimte kan vergroot worden door gebiedsgericht beleid te maken. Dit kan met behulp van een landschapsontwikkelingsplan eventueel via gebiedscommissies. De kwaliteiten van een gebied kunnen in kaart gebracht worden door middel van een interactief proces waaraan boeren deelnemen. Dit vergroot ook de **verbondenheid**. De **maatschappelijke acceptatie** kan versterkt worden als de agrarische activiteit bijdraagt aan het behoud van het landschap zonder dat dit veel geld gaat kosten. Door keuzes te maken welke landschappen bewaard dienen te worden en waar het dus geld mag kosten kan dat. Als boeren mee denken over de toekomst van hun eigen gebied kunnen ze ruimte creëren om hun eigen initiatieven te ontplooiën. Daardoor kan **diversiteit** ontstaan. Natte gebieden worden nu nog vaak gedraineerd. In veengebieden leidt dit tot oxidatie van het veen en inklinking. Als de bodem meer gezien wordt als sturende factor zal een meer **logisch bodemgebruik** daarvan het gevolg zijn (fig. 14).

Figuur 14: Logisch bodemgebruik op zandgronden
(Illustratie: Kampen, van)

De **leesbaarheid van het landschap** kan vergroot worden door meervoudig ruimtegebruik. In het landschapsontwikkelingsplan kan dat als doelstelling worden opgenomen. Een andere manier is het promoten van biologische landbouw (Hendriks, et. al., 2003). Het volledig aankopen van de EHS door de overheid kost teveel geld op korte termijn. Dat uiteindelijke doel moet niet verlaten worden, maar voor de korte termijn is agrarisch natuurbeheer een middel om iets te doen voor de natuur en de landbouw. Ook particulier natuurbeheer kan bijdragen om **gezonde ecosystemen** te behouden en te herstellen. Handhaving van het huidige beleid is aan te bevelen waar het gaat om **cultuurhistorische verscheidenheid** en de **eigenheid** van gebieden. De subsidiemogelijkheden voor monumenten zijn erg belangrijk voor het behoud. Naast subsidie is een herbestemming voor cultuurhistorische elementen een manier om het **erfgoed** te behouden. Om Nationale landschappen de impuls te geven die ze nodig hebben is het aan te raden landschapssubsidies beschikbaar te stellen gericht op het betreffende Nationale landschap (RLG, 05/01).

In een economisch gezonde bedrijfstak kan een **minimum inkomen** gehaald worden zonder steun van de overheid. Uiteindelijk lijkt dit voor een groot deel van de landbouw een harde maar juiste manier om als overheid afstand te nemen van de inkomenssteun. Het is aan te raden de inkomenssteun af te bouwen in de komende tien jaar, zodat boeren hierop kunnen anticiperen. De inkomenssteun tot die tijd uitkeren volgens het cross-compliance beginsel levert een bijdrage aan de leefomgeving. De mestwetgeving kan in de melkveehouderij de rem op de productie worden. Doordat boeren geen productsteun meer krijgen is het niet nodig nog quotum in stand te houden. De afschaffing van het quotum zou daarom plaats kunnen vinden in 2015. Boeren hebben dan nog tijd om het quotum af te schrijven. Het niet meer behoeven kopen van quotum is een kostenbesparing voor boeren. Zoals gesteld is het aan te raden boeren in de Nationale landschappen de mogelijkheid te geven subsidies te ontvangen voor het landschapsonderhoud. Hetzelfde geldt voor agrarisch natuurbeheersubsidies in de EHS. Op deze manier wordt landschaps- en natuurbeheer van nationaal belang betaald door alle belastingbetalende burgers van Nederland. Buiten die gebieden is de landbouw niet langer een gesubsidieerde bedrijfstak.

Door kosten en opbrengsten op dezelfde plek terecht te laten komen is meer sprake van een **eerlijke verdeling**. Bijvoorbeeld: inkomsten van bouw kavels kunnen in een fonds terechtkomen waaruit de uitgaven voor landschapbehoud komen. Als het Rijk landschapssubsidies verstrekt zou het Rijk ook de inkomsten van bouw kavels moeten ontvangen waarmee het landschap dan gecompenseerd kan worden. Dit voorkomt dat gemeenten eerder kiezen op grond van economische motieven dan op grond van landschappelijke kwaliteit of een bouw kavel verkocht wordt of niet. Een ander voorbeeld: milieu- en diervriendelijk producten, zoals biologische producten zijn nu duurder dan gangbare producten, terwijl ze minder maatschappelijke kosten met zich meebrengen. Door een betere uitvoering van 'het gebruiker betaalt'-principe kan dit verschil in prijs worden opgeheven. Het is aan te raden dit te laten gelden voor zowel Nederlandse als geïmporteerde producten. Te denken valt aan fiscale voordelen voor bijvoorbeeld diervriendelijke en milieuvriendelijke producten door afschaffing van de BTW voor biologische producten, lagere winstbelasting of specifieke aftrekposten. Aan boeren die aangeven zich te willen bekommeren om natuur- en landschapsbehoud kunnen de voordelen van een NSW rangschikking geboden worden. Zodoende kunnen ook boeren buiten de Nationale landschappen en de EHS voordeel halen uit natuur- en landschapsbehoud. Biologische producten kunnen dan wellicht op prijs concurreren met gangbare producten.

Het **imago** van de landbouw kan verbeterd worden door publieksvoorlichting om de consument dichter bij de boer te brengen. Meer specifiek over de melkveehouderij zou het goed zijn als burgers gaan beseffen dat koeien niet buiten hoeven te lopen om gezond te zijn. Als het jongvee zoveel mogelijk buiten wordt gelaten blijft het beeld van de Nederlandse koe in de wei bestaan. De **uitstraling** die uit kan gaan van de boer als landschapsonderhouder kan een impuls zijn voor de gehele sector.

Om boeren de **ontwikkelingsmogelijkheden** binnen kaders te bieden is meer ondernemersruimte wenselijk voor een langere termijn. Gebiedsgericht beleid kan hierin een rol spelen door beleid te ontwikkelen dat kansen benut en kwaliteiten versterkt. Dit kan binnen de kaders van de Nota Ruimte en de Agenda Vitaal Platteland. Rechtszekerheid en rechtsgelijkheid kan geboden worden door als overheid duidelijke gebiedsgerichte afspraken te maken met bewoners en gebruikers. Een mogelijkheid om dit vast te leggen is in een land schapsontwikkelingsplan. Activiteiten in een gebied mogen de kwaliteiten van het gebied niet schaden, eerder versterken. Dit maatwerk in wet- en regelgeving biedt ondernemers **stabiliteit en flexibiliteit**.

5.3 Megabedrijven in 2015

Momenteel, in 2005, heerst er nog angst onder Nederlanders voor megabedrijven (RLG, 02/08). Het produceren van voedsel voor de wereldmarkt zou echter toch ook in Nederland een plek moeten kunnen houden (fig. 16). Daarom zijn een aantal voor- en nadelen op een rijtje gezet (fig. 15). Voor wat betreft de akkerbouw is het nu en ook in 2015 lastig grootschalig te werken in kleinschalige gebieden, omdat je grote machines nodig hebt met een voldoende capaciteit om grootschalig te werken. Die machines kunnen niet werken op kleine percelen. Een spuitinstallatie van 45 meter breed op een perceel van 3 ha. is niet praktisch. Akkerbouwgebieden zijn daarom grootschaliger.

	Voordelen	Nadelen
People	<ul style="list-style-type: none"> - arbeidsomstandigheden en werktijden zijn goed te regelen - specialisatie in bedrijfsvoering 	<ul style="list-style-type: none"> - de verbondenheid met de natuurlijke omgeving vermindert
Planet	<ul style="list-style-type: none"> - voorkomt meer verspreide bebouwing in de vorm van stallen - goed inpasbaar in een grootschalig landschap - dierwelzijn is goed te monitoren 	<ul style="list-style-type: none"> - minder fijnmazigheid op grote akkerbouwpercelen - het geconcentreerd houden van veel dieren kan een grote milieubelasting geven op één punt
Profit	<ul style="list-style-type: none"> - productie per dier - afschrijving over groot kapitaal - machines zijn efficiënt in te zetten - groot inkopen van voer en dergelijke zorgt voor lagere kosten - groot verkopen aan de voedselverwerkende industrie levert een goede relatie op - door wereldhandel niet alleen afhankelijk van Nederlandse conjunctuur 	<ul style="list-style-type: none"> - imago verbeteren is moeilijk

Figuur 15: Voor- en nadelen van megabedrijven

Figuur 16: Grootschalige biologische rundveehouderij

6 AANBEVELINGEN

Om te sturen richting de visie doen de schrijvers van dit rapport de volgende aanbevelingen:

Sociaal culturele aanbevelingen

- Gebiedscommissies kunnen landschapsontwikkelingsplannen helpen ontwerpen door per gebied kwaliteiten vast te stellen.
- De kwaliteiten per gebied kunnen het kader vormen waarbinnen de boer kan ondernemen en innoveren, waarmee de diversiteit toeneemt.
- Om de maatschappelijke acceptatie te versterken is het aan te raden voor heel Nederland per gebied te besluiten welke kwaliteiten behouden of ontwikkeld moeten worden.
- De keuzeruimte voor boeren kan door middel van meedenken in het lokale beleidsproces vergroot worden. Ook kan de verbondenheid vergroot worden als bewoners en gebruikers van het platteland mee kunnen denken over het beleid.

Landschappelijke aanbevelingen

- Een meer logisch bodemgebruik kan bereikt worden door de bodem als een kwaliteit per gebied met overal haar eigen potenties te beschouwen. De bodem kan dienen als sturende factor op lokaal niveau.
- Probeer cultuurtechnische ingrepen die het logisch bodemgebruik verstoren te voorkomen door lokaal te bepalen wat de kwaliteiten van een bodem zijn en vervolgens te bepalen welke activiteit daarbij past.
- Verweving van natuur, landbouw, landschap en water kan het best lokaal worden vormgegeven. Meervoudig ruimtegebruik leidt tot een vergroting van de leesbaarheid van het landschap. Biologische landbouw kan daar een goed middel voor zijn.
- Om de gezondheid van ecosystemen te herstellen lijkt het verstandig om de EHS uiteindelijk te realiseren door aankoop door particulieren of door de overheid. Een definitieve natuurbestemming voor gronden binnen de EHS lijkt de enige zekerheid om ecosystemen te behouden.
- Voor de korte termijn is agrarisch natuurbeheer een middel om iets te doen voor de natuur en de landbouw in de EHS. Het in stand houden van agrarisch natuurbeheersubsidies voor boeren in de EHS is daarom aan te raden.
- Europese richtlijnen moeten nageleefd worden om intensivering van de landbouw en daarmee aantasting van de gezondheid van ecosystemen te voorkomen.

Cultuurhistorische aanbevelingen

- Landschapssubsidies voor de Nationale landschappen zouden waardevolle cultuurlandschappen en Belvédèregebieden die daarin zijn opgenomen helpen om blijvend beschermd te worden.

- Het beschermen van Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten is aan te raden om de cultuurhistorische verscheidenheid, de eigenheid van gebieden en het erfgoed te bewaren. Subsidies daarvoor zijn nodig. Meewerken aan herbestemming van cultuurhistorische elementen kan de economische waarde van deze elementen verhogen.

Aanbevelingen met betrekking tot het inkomen van boeren

- Door het afbouwen van de inkomenssteun de komende 10 jaar ontstaat een gezonde bedrijfstak die zichzelf in stand houdt. Door inkomenssteun in het huidige beleid zijn boeren niet volledig afhankelijk van het opbrengend vermogen van de bodem. Dit werkt een logisch bodemgebruik tegen.
- Geïmporteerde producten zouden aan dezelfde productie-eisen moeten voldoen als de Nederlandse producten.
- Kosten en opbrengsten moeten op dezelfde plek terechtkomen. Inkomsten van bouw kavels moeten terechtkomen waar de kosten voor landschapbehoud terechtkomen.
- Boeren die aangeven zich te willen bekommeren om natuur- en landschapsbehoud zouden wellicht onder voorwaarden de mogelijkheid moeten krijgen van fiscale voordelen gebruik te maken die een NSW rangschikking biedt.
- Een lager winstbelastingtarief voor biologische boeren zou een stimulans zijn.
- Een afschaffing van BTW op diervriendelijke en milieuvriendelijke producten, zoals biologische producten kan de verkoop ervan stimuleren.
- De inkomenssteun kan de komende tien jaar afgebouwd worden. Wel zou er in Nationale landschappen landschapsubsidie te krijgen moeten zijn voor boeren en in de EHS agrarisch natuurbeheer subsidies.
- Quota kunnen in 2015 worden afgeschaft nu geen productsteun meer wordt gegeven. In de tien komende jaren kunnen boeren het quotum dan nog afschrijven.
- Rechtszekerheid en rechtsgelijkheid kan geboden worden als de overheid duidelijke gebiedsgerichte afspraken maakt met bewoners en gebruikers in bijvoorbeeld landschapsonwikkelingsplannen. Dit biedt de ondernemer een duidelijk kader voor zijn ondernemingsruimte. Activiteiten mogen de kwaliteiten van het gebied niet schaden, eerder versterken.

BRONNEN EN VERANTWOORDING

- Berkhout, P., C. van Bruchem (red.), *Landbouw-Economisch Bericht 2004*, LEI, Den Haag, 2004, LEI-rapport PR.04.01
- Bont, C.J.A.M. de, A. van der Knijff, *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2004*, LEI, Den Haag, december 2004, LEI-rapport 1.04.05
- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming en J.H. Jager, *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003, gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw*, LEI, Den Haag, 2003, LEI-rapport 6.03.15
- Bont, C.J.A.M. de, J.H. Jager, *'Europese suikervoorstellen: ingrijpende gevolgen voor Nederlandse telers'*, Agri-monitor, (2004), 6, p 9-10
- Bruchem, C. van, H. Silvis, *De trend en de toekomst, kijk op de toekomst van landbouw, voedsel en groen*, (2004), LEI-rapport PR.04.06, p96-99
- Brundtland, G. (red.), *Our Common Future, the World Commission on Environment and Development*, Verenigde Naties, Oxford, 1987
- Buitenen, R., van, *'Geringe afname melkveebedrijven werpt Nederland achterop'*, Agrarisch Dagblad, (24-2-2005), p 5
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Nederlandse landbouw boert achteruit*, CBS webmagazine, (20-12-2004)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Steeds meer boeren de 50 hectare voorbij*, CBS webmagazine, (23-02-2004)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Land- en tuinbouwcijfers 2004*, CBS, LEI en Wageningen UR, Den Haag, 2004
- Eck, W. van, A. van den Ham, A.J. Reinhard, R. Leopold, K.R. de Poel, *Ruimte voor landbouw, uitwerking van vier ontwikkelingsrichtingen*, Alterra, Wageningen, 2002, Alterra-rapport 530
- Everdingen, Walter van, LEI, *'Berekeningen met Nederlandse grootte-eenheden'*, Agri-monitor, (april 2005), p 1
- Habiforum, www.habiforum.nl, werkbank.habiforum.nl, 2005
- Hendriks, K., D.J. Stobbelaar, *Landbouw in een leesbaar landschap, hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit*, Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen, 2003, Alterra Scientific Contributions (10)
- Kampen, van, www.fryslansite.nl, esdorpen, 2005
- Lips, D., *Op zoek naar een meer diervriendelijke veehouderij in de 21ste eeuw*, Doctoraatsproefschrift nr. 609 aan de Faculteit Landbouwkundige en Toegepaste Biologische Wetenschappen van de K.U.Leuven, 2004.
- Mertens, F., H. Blommestijn, *Boer in hart en ziel, zoektocht naar de diepere drijfveren van agrariërs*, Titus Brandsma Instituut, Nijmegen, 2004

- Ministerie van LNV, *8 Vooroordelen over de Nederlandse landbouw*, Taskforce economie 2005, Den Haag, 2005
- Ministerie van LNV, *Agenda voor een Vitaal Platteland*, Den Haag, 2004
- Ministerie van LNV, *Folder Toelichting Regeling GLB-inkomenssteun*, 1 december 2004
- Ministeries van OC&W, LNV, VROM en V&W, *Nota Belverdere, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, VNG uitgeverij, Den Haag, 1999
- Ministerie van VROM, LNV, V&W en EZ, *Nota Ruimte, ruimte voor ontwikkeling*, Den Haag, 2004
- Raad voor het Landelijk Gebied, *Nationale landschappen, vaste koers en lange adem*, RLG, Amersfoort, 2005, publicatie RLG 05/1
- Raad voor het Landelijk Gebied, *Voor boeren, burgers en buitenlui*, RLG, Amersfoort, 2002, publicatie RLG 02/08
- Raad voor het Landelijk Gebied, *Voor het kalf verdrongen is...*, advies over de toekomst van de dierhouderij in Nederland, RLG, Amersfoort, 2001, publicatie RLG 01/06
- Rienks, W.A., W. van Eck, B.S. Elbersen, K. Hulsteijn, W.J.H. Meulenkamp, K.R. de Poel, *Melkveehouderij op schaal, nieuwe concepten voor grootschalige melkveehouderij*, Alterra, Wageningen, 2003, Alterra-rapport 796
- RDMZ (Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCenW), *Wet houdende nieuwe bepalingen voor het behoud van monumenten van bouwkunst en archeologie*, Monumentenwet 1988 (herdruk ten behoeve van de wijzigingen in euro's), Den Haag, december 2001
- RDMZ (Rijksdienst voor de Monumentenzorg), www.monumentenzorg.nl, 2005.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), *Milieu- en natuurcompendium, dossier Ecosystemen, areaal half-natuurlijk grasland*, Bilthoven, 2004
- Schnabel, P., *Waarom blijven boeren*, Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk, 2001
- Scholten, A., muziekver. Prins Bernhard, www.emst.nl, archief 2001, 22 september 2001
- Stortelder, A.H.F., R.A.M. Schrijver, I.M. van der Top, H. Albers, *Boeren voor natuur*, Alterra, Wageningen, LEI, Den Haag, 2001, Alterra-rapport 279
- Veeneklaas, F.R., J.M.J. Farjon, Th. Vogelzang, *Platteland Natuurlijk, een schets van het verwachte en gewenste grondgebruik in het agrarisch gebied in 2020*, Alterra, Wageningen, 2001, Alterra-rapport 302
- Vereijken, P.F.G., W.J. de Boer, 'Van monoboeren naar multiboeren', Index, (2001),2 , p 20-21
- VROM-raad, *Meerwerk, advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief*, VROM-raad, Den Haag, 2004, advies 042

Gesprekken

- Rene van Bakel – Vrebamelkvee B.V. melkveehouder te Vredepeel en emigratiebegeleider Tristate regio (Michigan, Ohio, Indiana) en mede-eigenaar Van Bakel onroerend goed BV.
- Piet Berkhout – medewerker van Bakel Onroerend Goed B.V.
- Aart van de Beek – biologische melkveehouder te Putten
- Jan Paul van Hoven – directeur akkerbouwbedrijf Wilhelminapolder (KWMP), Goes
- Jeroen Verschoore – kwaliteit- en voedselveiligheidsmedewerker KWMP, Goes
- Bram Prins – melkveehouder te Ten Boer
- Willem Rienks – onderzoeker Alterra
- Dirk Strijker – economisch geograaf Rijksuniversiteit Groningen
- Pieter Vereijken – onderzoeker Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO)
- Jan Vos – bedrijfsleider Koepon melkveehouderij, Feerwerd

Bedrijfsbezoeken

- Vrebamelkvee B.V. te Vredepeel
Melkveebedrijf van 400 ha. met circa 1150 melkkoeien, 675 stuks jongvee en 11 miljoen kg melkquotum.
- Aart van de Beek te Putten
Biologisch melkveebedrijf van 88 ha. pacht met 80 melkkoeien, 60 stuks jongvee en 600.000 kg melkquotum. Op het erf wordt een vakantiewoning verhuurd.
- Koninklijke Maatschap Wilhelminapolder (KMWP) te Wilhelminadorp
1308 ha. groot akkerbouwbedrijf in eigendom van aandeelhouders.
- Bram Prins te Ten Boer
Familiebedrijf met 260 melkkoeien, 2,15 miljoen kg melkquotum verdeeld over twee bedrijven (3,5 vte). Naast het melkveebedrijf wordt er gewerkt aan het realiseren van een mestvergistingsinstallatie (0,5 vte).
- Koepon te Garnwerd
Melkveebedrijf van 157 ha. met circa 275 melkkoeien, 240 stuks jongvee en 2,6 miljoen kg melkquotum.

Bijgewoonde bijeenkomsten

- Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt – Verbreden of Schaalvergroten, 2 februari 2005, Nieuw-Vennep
- Rabobank – Is de room van de melk, 1 maart 2005, Ysselsteijn
- Ministerie van LNV – Voorlichtingsbijeenkomst Fischler/GLB, 4 maart 2005, Nunspeet
- Veldbezoek Reiderland – Duitsland, 11 maart 2005
- Ministerie van LNV – Dag van de Toekomst, 23 maart 2005, Arnhem
- Ministeries van LNV en VROM – Werkconferentie Zicht op visie, over de adviezen Meerwaarde en Meerwerk, RLG en VROM-Raad, 7 april 2005, Den Haag

Bijlage 1

TIJDSHEMA EN TAAKVERDELING

Het afstudeerproject is op maandag 24 januari 2005 gestart. De afronding en presentatie zal plaatsvinden in week 26 op 28 juni 2005 (week 23 van het project).

Namens Hogeschool Larenstein begeleidt Lubbert Hakvoort de schrijvers van het rapport, namens de opdrachtgever Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) is dat Paul Levelink.

Week 1 tot en met 6	onderzoeksvoorstel/projectplan (inleiding van het rapport)
week 1 tot en met 12	onderzoeksfase
week 13 tot en met 16	schrijffase
week 17 tot en met 19	schrijffase en voorbereiden voor het drukken van het rapport
2 juni 2005	rapport naar de drukker
week 20	afronden lopende zaken op RLG kantoor
7 juni 2005	rapport inleveren
week 21 en 22	presentatie voorbereiden
week 23	colloquium

Onderwerp

Wie onderzoekt en rapporteert?

Cultuurhistorie en Landschappelijke kwaliteit	<i>Auke Vogelzang</i>
Trends en Ontwikkelingen	<i>Peter Veldhorst</i>
Definities gezinsbedrijven en megabedrijven	<i>Annelies Wind</i>
Definitie duurzaamheid	<i>Annelies Wind</i>

Scenario

1. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het huidige beleid wordt doorgezet? *Peter Veldhorst*
2. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer de economie de ontwikkelingen bepaalt? *Auke Vogelzang*
3. Wat zijn de gevolgen voor grondgebonden landbouw en het landelijk gebied wanneer het landschap de ontwikkelingen bepaalt? *Annelies Wind*

De visie en aanbevelingen worden gezamenlijk geschreven. Hierin wordt antwoord gegeven op de vraag uit de probleemstelling. De inleidende alinea's per hoofdstuk en de conclusies worden gezamenlijk geschreven.

Positie

Als stagiairs bij de Raad voor het Landelijk Gebied hebben wij gewerkt aan een advies over hoe de landbouw duurzaam in het landelijk gebied kan blijven bestaan. Hierbij stond de vraag in hoeverre het huidige beleid en de trends en ontwikkelingen in de landbouw leiden tot een duurzame landbouw die zowel de productieve als de consumptieve functie van het platteland van Nederland versterkt, centraal. De Raad voor het Landelijk Gebied gebruikt het resultaat van dit onderzoek als bouwsteen voor de adviesaanvraag 'Gezinsbedrijf versus megabedrijf'.

Bijlage 2

KWALITEITSASPECTEN

In hoofdstuk 3 is de ruimtelijke kwaliteitenmatrix ingevuld voor dit rapport. De beschrijvingen achter de genoemde kwaliteiten staan in deze bijlage.

Keuzeruimte: de ondernemer op het platteland moet mee kunnen beslissen in plan- en beleidsvorming.

Verbondenheid: in de beleving van boeren als bewoners en gebruikers van het platteland biedt de plek emotionele en sociale binding. Een plek om van te houden en van te genieten.

Maatschappelijke acceptatie: de maatschappij accepteert en waardeert de agrarische activiteit.

Diversiteit: de ruimte biedt ook mogelijkheden voor nieuwe innovatieve initiatieven, daarmee wordt sociale instabiliteit voorkomen.

Logisch bodemgebruik: vanuit de lagenbenadering dient elke grondsoort naar zijn eigenschappen een gebruiksvorm te hebben. Dit helpt milieuproblemen te voorkomen.

Leesbaarheid van het landschap: leesbaarheid is de mate waarin het landschap samenhangen toont, waardoor de waarnemer zich kan oriënteren in tijd en ruimte (Hendriks, et. al., 2003).

Gezonde ecosystemen: gezonde ecosystemen zijn noodzakelijk voor het voortbestaan van de voorraden. Ieder gebied levert daaraan een bijdrage.

Cultuurhistorische verscheidenheid: verscheidenheid in cultuurhistorische elementen verrijkt de ruimte. Kruisbestuiving tussen elementen uit verschillende tijdspannen leidt tot een cultuurhistorische meerwaarde.

Eigenheid: het bijzondere karakter van een plek moet worden behouden en benut. Voortbouwen op bestaande kenmerken van de eigen omgeving.

Erfgoed: cultureel erfgoed is een onvervangbare kwaliteit: een voorraad informatie. Eenmaal verdwenen is daarbij voorgoed verdwenen.

Minimum inkomen: het minimuminkomen zoals vastgesteld door het ministerie van SZW moet uit directe bedrijfsinkomsten verdiend worden.

Eerlijke verdeling: de kosten en baten van de inrichting van de omgeving worden eerlijk verdeeld.

Imago/uitstraling: imago verkoopt. Een plek met uitstraling valt economisch uit te baten.

Stabiliteit en flexibiliteit: (nieuwe) gebruikers van de ruimte moeten rechtszekerheid hebben van de overheid. Dit om daarop economisch te kunnen anticiperen.

Ontwikkelingsmogelijkheden: de overheid moet de ondernemer op het platteland voldoende vrijheid laten om te ondernemen.

